

С (Тыба)
У 49

№ 3

2009

ТЫБА ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ СЕТКҮҮЛҮ

Тыва
чогаалчыларның
сеткүүлү

Сеткүүл 1946 чылдың август 25-те
үндезилеттинип тургустунган

Кол редактор Ч. Куулар

№ 3 (55) 131

2009 ч., август-сентябрь.

“Улуг-Хем” сеткүүлдүң редакциязы
Кызыл — 2009

С (Тув)

У-47

Чогаалдарның машинага ийи интервал парлаан бирги хоолгазын хүлээп алып.

Авторларның бодалы редакцияның туружу-биле дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

Сеткүүлдүң тургузукчулары: Тываның Чогаалчылар Эвилели, “Улуг-Хем” сеткүүлдүң коллективи, Тыва Республиканың Культура болгаш массалыг чепсектер яамызы.

Үндүрүкчүзү: Тыва Республиканың Чогаалчылар Эвилели.

Россия Федерациязының парлалга болгаш массалыг медээлер чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгаларның сагыырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республиканың девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн. Бүрүткээн дугаары — Т-00028.

М 4702580600 без объявл.
24-13-2004

© “Улуг-Хем” сеткүүлдүң редакциязы, 2009 ч.

© КУБ «Тыва полиграф», 2009 ч.

ШОРААН

Тоожу

БИРГИ КЕЗЭЭ

ЧОВУЛАҢНЫҢ КОНЧУУН АЛЕ...

Шораан шара чажындан чырык көрбээн. Дээрнийң көгүн, сылдыстарныйң чүгүржүрүн, чечектернийң сеткил өөртүр түмөн чүзүн өңнерин ылгавас кылдыр улуг човулаң ону барык-ла төрүмелинден боогдап каан.

Чакыймаа билир-ле болгай. Чаш оглу дыдыраш баштыг, кырлаңзымаар думчуктуг, терең кирбиктеринийң адаанда, шалында чодураа дег, кылаңнашкан кара карактарлыг турбажык бе. Сактырга-ла, эмиг көрүп кааш, каттыраңнап, ийи холун сарбаңнадыр давыгылаар ышкажыгай.

Улаанут дыңнаанда, улуг кижилернийң ыыды безин шеглей бээр ол үеде эң-не коргунчуг халап аарыгларныйң бирээзи ол турган.

Эъттиң изии дендеп, карактар кызып, кызыл шивишкилер хөрекке көстүп келзе-даа, чогуи эки-ле шуудап үнмээн. Ол арай багай демдек. Ужурунда улаанут дашкаарлап үнерге, эки. Бичии-ле челбинерге, сылдаглап каданнаар. Ол кончуг айыылдыг. Шивишкилер үнүп чадап, ишкээр тырткаш, чаш оолдуң көксү-хөрээн, боостаазын боой тудуп, девидедип келген. Ыглаар дээрге, үн-даа үнмес, изиг харыыл-биле шоюладыр куйга хаарган ышкаш, ооң боостаазы чүгле шыйылаар. Мынчап барган таварылгада чүгле өшкү ханы дузалаар. Сериин эм чуңма ханы болза, оон эки.

Чакыймаа оглун эмзирер дээш хөрээнге чедире бээрге, ооң эъдиниң изии дендээн, арта чалынныг болган.

— Өршээ-дадай, оглувустуң эъдиниң изиин! Канчалза экил?

— Чүү кончуг салдынмас аарыг боор. Өөрү аалдардан чуңма ханындан айтырып көрейн бе? Улуг улус оон дээрэ эм чок дээр чүве-дир.

— Ынчал, шымда! Чаш кижиге бо хире салгадап турда, хоймалды чоор сен, ээн оъттаай аан.

Багыр ол аалдан куруг келген. Дымаа-ханаа үезинде эм чүве каяа чыдар. Өске аалдарның бичии уруглары улаанутту шагда-ла эрттирип каапкан, өртемчейге кандыг-даа човулаң турбаан чүве дег, ыыт-даажы хая-дашта чаңгыланган чуңгулап турганнар. Олаагының улузу улаануттуң адаа хем куду аар дижир болган. Багыр улам-на сестип, корга берген.

— Бора сергени дөгериң көрөм — деп, Чакыймаа ыыды чиде берген турган ашаанга чугаалаан. — Час кадында эъдиндаа чигей.

Анай эмискиин чуп-чуп, серге ханын аңаа куткаш, Чакыймаа оглунуң аксынга чедире бээрге, өскелээр оо ыйнаан, кая орта эмер, аакталыры дам барган. Чылымзык ханны омааш-биле ооң аксынче кезек куткан.

Кежээликтей чаш оолдуң эт-кежинге кызыл шивишкилер көвүдөп келген. Эттиң изии ам-на чүгээртеп эгелээн. Эртенинде хөрөкти хаара тудуп турган чүве божоп, өкпе хозай берген ышкаш, чаш оол тынарга хөрээ хириңейнип чыткан. Сериин эм эт изиин дашкаарладыптарга, улаанут чавырлы хона берген. «Суг көрбейн, идиң ужулба» дээн ышкаш, амыдыралчы дуржулга чогуңдан аныяк ие өзү кара аарыгны электен салдыган деп бүзүрөпкөш, өшкү ханын четче ижиртпейн, соксап каан.

Улаануттуң эгези болгаш сөөлү аар деп улус чугаалажыр. Ынчангаш шала кажар кижилер боттарының ажы-төлү ол аарыгны чиик эрттирзин дээш, улаануттуг өглерге эдертип эккелгеш, бичии уруглар-биле кады ойнадып-ойнадып апаар турган. Ам болза, эртем езугаар дөзевилеп оарга, ынчан баш удур сыкыртыышкын кылыр харыктыг эвес, аарыгның вирустарын эки тура-биле хүлээп ап турганы ол бооп-тур.

Чүү-даа чүвениң түлүк өйү кончуг, алыс ууру¹ эрте бээрге, черле чүгээр болгай. «Демниг сааскан теве тудуп чиир» дээн ышкаш, халап аарыгның нептередикчи «оъгун» хөй кижиге

¹ ууру -- аарыгның бергедеп турган үези.

үлежипкеш, хорамча чок эрттирерин-не бодап турган. Багыр суг аалдарның арай хажызынга чыткан болгаш, улаануттун сөөлүнгө таваржып турганы ол.

Эчизинге чедир эмнетпеске, кандыг-даа аарыгның оргаа¹ багай. Чүү-даа болза, чүс-чүс чылдың арга-дуржулгазы көргүскен чүве болганда, канчап билир, шивишкилер эки дашкаарлааже, чаш оолду улам чылыглап тургаш, өшкү ханын элээн ижиртипкен болза, каракка чүве артпас-даа чадавас деп, сүмелиг ирей Сандактың каразыын Багыр сөөлүндө барып бодап оарга, эмчиниң түңнели-биле барык-ла дүгжүп турган.

— Кижиирин намдадыр эмден салып берейн. Оглуңарны дүрген-не Кызыл эмчизинге чедириңер. Тускай карак эмчизи эки боор, дарый дузалазын — деп, суму эмчизи чугаалаан.

Хоюг эм урупкан соонда, карактың кижиири мүн-не чүгээр-тээн, чаш оол аакталбас апарган. Каш хүн улай турупкан ие оглу-биле удуй берген.

Ынчаарда машина-балгат бар эвес. Кызыл чоктаарда соокка шыдамык, узак мал боорга, тевеге шанактаныр. Багыр кезжээ аъттангаш, хондур чорааш, Шанчыг ужунда аалдардан ак адан² ачылап эккелген. Улуг-Хемниң чывары аайлыг эвес, чаш уруглуг

кадайын ол чагы-биле чаа чылыглааш, ак аданның саяк чоруу-биле шаап орган. Кертик тей дег эңгинге хар кырында сыылаан хензиг шанактың бар-чогу-даа каяа билдинер, дүк-биле дөмей чүвеле ыйнаан, соомда

чүүгүм бар деп чүвени ол ында-хаая ээр черлерге ооң өезиң шыгыраарындан билип чораан. Орук ара өртээл өглеринге хонаттап чорааш, үш дугаар хонуунда Кызыл хоорайга ындында-ла селбегер амытанның шаң-бузу мырыңай улуг сараат дег агжая берген букуладып кирип келгеннер.

¹ оргаа — сөөлгү салдары.

² адан — чазап каан эр теве.

Карак эмчизинге апаарга, узун сарыг эмчи стол кырында тургузуп каан дуран ышкаш херексел-биле ооң карактарын шыгаап-шыгаап, бажын чайган. Өң ылгаарын хынаары ол ыйнаан, көк, кызыл ойнаарактарны ооң мурнунга тудар-даа, бичии кара маска-биле чалданырын хынап, карактарын шуут-ла оьгунуң кырынга, ооң соонда ийинге чайгылаан.

— Карак шоо багай-багай, көөр чок...

— Канчап көрбес! Өршээ! Эмнеп көрүңер, эмчи! — дээш, Чакыймаа ийи холун тейлей туткаш, мөөрей-ле берген.

— Мен билир, берхе. Но, ыглаар херек чок. Ма, эм, мону бир хүнде үш катап дамдыладыр. А бо эмни чаар, мазать надо. Бир ай болгаш, мында келир. Карак аарывас болур.

— Дөмей-ле көрбес... Чаш чүвемни...

Чакыймаа тонун кедип тонанырын безин уттупкаш, ыглааш турупкан.

— Оочурда улус манай берди, авазы. Дөмей-ле ырак-узак черден келген бистер ышкаш човалаңга туттурган кижилерни бода. Чоруулу че.

Согур деп коргунчуг түңнелден сагыжы караңгылаан ада-ие эмнелге черинден дыка аар үнүп чорупканнар. Кымның-даа төлүн ынча дээн болза, каяа чиик болур.

Ам канчаар, куруг идегелдиң орнунга хуу-салымның чиге арнынче көргени дээр. Эрте дээр чаңчыккан тудум, үүлениң кадырынче үнер шорулгактыг кокпаларның чажыттарын чоорту тыва-даа бээр чадавас.

Чакыймаа аалынга келгеш, ол дүне орта удуваан. Хараача өттүр сылдыстарның чивеңнээрин көрүп-ле чыткаш: “Тии чок торгу, дизии чок чинчи!. Мээң оглум мону көрбес... Долаан Бурган, ооң карааның оьгун чүзү аппаарыл?! Дасык¹ даргалай бээримге, дайзыннар өш бодап карганыпканы ол бе? Кандыг-даа нүгүл-хинчек кылбаан мен! Аза-шулбус бар болза, чаш оглум хинчектевейн көрүңер! Ооң орнунга мээң караам алыңар! Чаш чүве чүнү-даа көрбээн... Согур деп чүл?! Човалаңның кончуун але...”

Чаш оолдуң чаңы көстүп, хүн келген тудум аныяк иени албыстадып, айтырыгларның аары улам ханылап орган...

¹Дасык — 30-40 чылдар үезинде херээженнер чөвүлелин ынчаар адаар турган.

— Човулаңны чүглө өөрүшкү дуй базар. Сүтке каң кадырып болбас, сугга каңны кадырар. Бо чүл дээрге, чүү-даа чүве бодунуң чаяалгазы-биле болур дээни ол-дур. Төл төрүүр бооп чаяат-тынган ие кижидир сен, кызым. Чүнүң-даа мунунда мону меде-реп көр. Ол кайгамчык чаагай буян болгай! Аныяк чаш кижидир сен, ажы-төл, аас-кежик ам-даа сээң мурнунда. Төрүп ал. Күжүр акызын чедип чоруур дуңмаларлыг болзун. Ашааң оол эки кижидир, угаан-сарыылдыг, ажылчын. Оон артык чүү херек! Човулаңны ынчангаш чон ачызы-биле демнежи-п тургаш тиилээр силер!

Чакыймааның авазы чагыын сөглээш, ол-ла чылын бурганнай берген.

Дараазында чылын, ол оглу үш харлап турда, кыс уруг божуп алган. Муңгаргайындан шириин шинчи кирип, улугзуй берген ооң арны чаа амыдыралга өөрүшкүден база катап частып, чалыы долбаннары көстүп келген. Багыр ону эскергеш, баары чымчап келген чүве дег, чиик адак халып турган. Артында-ла кыдырыктыг Олчаңмааның оттуг караа аныяк өг-бүлениң найыралын улам быжыктырып, ынакшылдың чечээ ышкаш хүн бүрү хөрлээлеп орган. Ооң алгызы безин диңмиттиг, согур акызын дуй бүргээн караңгыны ырадыр сывыртаксаан чүве дег, кезек-кезек кышкыргылаар. Чоп кончуг караңгыдан коргар силер, мен ону өттүр чырый берейн дээн ышкаш, хенертен соксай бергеш, хараача өттүр сылдыстарны чулчуруп көрүп чыткылаар. Иениң чүрээ оглун бодааш чардыга бээри билек-ле, ол база катап кышкырып үнер. Чаш Олчаңмааның өткүт үнү ынчаар-ла авазының сагыжынга өөрүшкүнүң коңгулууру бооп кирген. Амыдыралдың чаа чымыжындан ол ам муңгараар чай алынмас апарган.

Караа көзүлбес болгаш, Шораан үш харлыынга чедир үңгеп чоруй, чажыт эш-өөрүндөн арай соңнап кылаштаан.

Часкы хүнге амыраан кушкаштарның ырызы, анайларның паккыгайнып ойнааны чүве билир оолду чайгаар-ла сонуургады бербеспе. Ол бир-ле эртен чүткүп тургаш, белинде өртээнден боштунуп алгаш, эргинни артап үнүпкен. Хой саап орган авазы ону көрүп кааш, кайгап-ла каан: «Оой, эчен, багай оглум бир-ле дугаар өгден үнүп келди. Ам канчаар эвес адыр?».

Чылыг херел, чылбай сырын хаваан эргеледирге, бичии оол өрү көргөн. Хүннүң шонуу өрүүтен дээп турарын чаш нервилер

медерепкени ол ыйнаан, Шораан ол билдинмес күштерни дилегзинип, холдарын өрү көдүрүп, херелдерни тудуп алыксаан чүве дег, холдарын карбаңнадып орган. Демир-хумунга «саар-саар» кылдыр дагжап турган чинге ыйт чиде хона бээрге, кижин ол угже бажын эргил-дирип келген. Селбегер дүктер хаваан дуглай бээрге, ол ону база аткаар суйбагылаан. Бөгүн ооң сергелени черле шору. Кырында кажaa азыынга сайлык хонуп-каш, чыжыр чинге үнү-биле эткилээрге, Шораан ону магадап, кажaaдан туттунуп туруп келген:

— Авай, бо как-каак!

— Оглум, бээр кылашта! Бөөп-бөөп, оха-ай!

Шораан кажaaдан туттун-мушаан, каттырып-каттырып, авазынче уткуй тендиңнедип орган.

Иениң караанга сөглеттин-мес, өөрүшкүнүң демдээ хып, чылыг чаш-тар кылаңайнып келген. Чакыймаа сактырга, оглунуң карактары хенертен ажый берген ышкаш болган. Ол бодалындан күжүр ие кезек када көжүй хонуп, саап орган хоюнуң эмиглерин сала каапкан.

— Оглум! — дээш, Чакыймаа ыглапкан. Хумунда сүдүн тө чая тура халааш, оглун барып так кужактапкан:

— Аказы! Оглувус көрүп келди!

Өдек бажында өшкү эмзирип орган ашаанче, оглун кужактапкаш, маңнап-ла каан.

— Аказы, оглувус мени көрүп кааш, уткуй кылаштап келди!

Багырны ол медээ база-ла өөртүпкен. Чылбай аржаанны олче чажыпкан чүве дег, хан-дамырлары чымырткайны берген. Каш-даа тыныш эрткенде, ам-на чугаалаан:

— Канчап?! Экизин аа! Уваа?!

Ол оожум тургаш, кадайының бажын чыттап каан.

Аныяк ие ашааның чашталып келген карактарындан хензиг када хөй-ле бодалды уткуй номчуй каапкан: «Чаңгыс оол боорда, согур чүве төрүп берген. Моо чоралыг кончуумну деп, бодуңну хинчектеп чордуң. Ам ол-дур, көрдүң бе, аарыг ашталыр, човулаң чоттулар чоор. Өршээ!»

Ол оожум ээккеш, аал кедээзинде дагларга тейлээш, узун сегелин оглунуң хаваанга чедиргеш, топтуг чугаалаан:

— Аа, өршээ! Кижиниң тос таңдызы, Долаан-Бурганы бар чүве дээн. Ээ көрүпкен-дир. Удуй берди көрдүң бе, карааның кирбии безин шимчеп чыдыр. Дүжүнде каттырып тур боор. Орунга аппарып чыттырып каайн, кай.

САЛЫМГА КАНЧАП ЧАГЫРТЫР

Сагыш кижини мегелеп боор. Хуулгаазын каяа турар. Чаш оолдуң караа ол-ла хевээр ажываан.

Салым кончуг. Чашты безин чагыра бээр. Оттан оярын, сооктан доңарын, беш медеделдиң дөртү кадык болгаш, бичии оол чоорту билип бар чыткан. Изиг суугунуң чалымындан, ийи холун олче уткуй сунгаш-ла, өскээр оя бээр; ызырар ыт ырланган болза, «Сок!» деп, аттыныптар. Шораан бот баштаныр чорукка чоорту өөренип турган.

Чечек-чимис чыды-биле холушкан часкы агаарның элзедир күжү ону кыйгырып турду ыйнаан, дашкаар үнер мен дээш, база амыратпас апарган. Ийи холун бурунгаар сарбайтып алгаш, тендире-тендире, эжикче углай кылаштаптар. Иези аңаа дузалажыр дээш дап бээрге, адазы хол чаңгып, соксадып каар. Ам канчаар, боду өөрөнзин, үүле-биле чөрчүр эвес дээн хевирлиг бажын согаш кылып, имней тыртып каар.

Шораан өг чанынга туруп алгаш, часкы ымырааның үнүн сонуургаар. Ымыраа ооң холунга хонуптарга, кижиргенири ол ийикпе, хөлчок каттырып, авазын кыйгырган:

— Ыйылаан, ымыйааны көй даан, авай, мээң холум оъттап туй.

— Ох, кулугурну, ядараан чүвени, чарс кыл, оглум — дээш, Чакыймаа хоян саап олурар.

— Дывылаар-Сарыгны саап олур сен бе, авай! Кай, мен бажын тутчуп берейн.

— Бээр кел че харын, эниим. Хураганны тудуп бер. Шыырак чүвениң эмиин элээн артыктап сааптайн.

Шораан иезин эмген хураган кудуруун ходуннадырга, аажок чаптаар. Чанагаш будун аңаа дээтсипкеш:

— Хоюун але, авай! — дээш каттырар. Эп чыткан хураганны авазы оглунга тутсуп бээрге, мойнундан кужактаныпкаш, кезек тудуп оргулаар.

Коданга бир үзер хуна турган. Адыгуузун амытанны канчап билир, оглунга шоглай бээр чадавас дээш, Багыр оозун кожазында аалга сергеге орнапкан.

Шораан алды хар чеде берген. Ол эртен оттуп келгеш, орнунуң дужунда, өг кыдыында «саар-саар» дээн чиңгежээк ыытты дыңнап каар. Авам ам инээн саап олур. «Чыым-чыым» деп эдер хөкпештер-дир.

Шораан оларны дөрт харлыында-ла эскергеш, ачазындан айтырган:

— Чыым-чыым деп эдер чүлерил ол, ачай?

— Аа, бо үстүвүсте дытта де даан, оглум. Көк-хөктеш деп кушкаштар ыйнаан. Сээң бо чудурууң-на хире хензиг ыйбаангы чүвелер-дир ийин. Ымыраа-сээк, курт-кымыскай көргеш, «чийин-чийин» деп, этчип турарлары ол-дур — деп ачазының чугаазын ол сактып чыткан. Авам инээн саап олар, ам эртен-дир аа? Оон ам дыка-ла үр болгаш, кезең дүжөр. Ынчан инектер хүнзедир чиген сигенин хоюдур дайнап, кегженип эгелээр. Олар тодуундан ышкыштап, кезек болгааш-ла «шү-үш» кылдыр тынып чыдарлар. Че, ам тургаш чемненип алыр-дыр. Оон бызаа ай дээр.

Шораан суг курту дег шимченгир төл болган. Ону бир көөрге, хем чанында чеде маңнай берген турар. Ол ынаар баар оруун суг даажындан тодарадып алып.

Бойдусту кижини дыңнап билир болза, чүве бүрүзү дооза тускай үнүг, тыныштыг болур. Өдекке мал бүрүзүнүң чыдыны безин тус-тус аай-баштыг. Шораанның сугже эртер оруунуң аксында челе баглаар өргөннөр бар. Ол аңаа тептикпес дээш кичээнирде, Дөңгүр-Көк деп молдурганың думчуунуң даажындан эскерип каар. Ооң бурунгаар сунган холдары чазыг чок Дөңгүр-Көктүң мойнунга барып дээр.

— Дөңгүр-Көк битии буга — деп, оозун эргеледир.

Суглаар черже кирер оруктуң оң талазында чиирбей талдар

бар. Шораан ол талдарны даянгыыжы-биле далдырадып чорааш, эрикче кылаштап кириптер. Чиңгениң шимээн-дааштыг суу ону уткуп алгаш, доктаадыптар. Ооң ында олуарар ынак чери бар. Эрикте эптей суп каан ширээ хевирлиг сандайланыр даш-тыр ийин.

Эртенги даң хаяазында азы кежээки кызыл хүнде Чиңгениң саарыглары чараш-ла. Алдын-сарыг бырлаңнааштарын көөргөткөн чүве дег, шулурткайнып чуглуп-ла чыдар. Бичии оол ону көөр караа чок болза-даа, ооң арыг аялгазын магадап, шапкын агымын буду-биле медресеп билгеш, төрөөн хеминиң куспаанга дөмей-ле таалап өзүп орган.

Шораан бызаа хай дээр мен деп чүве база тыва берген.

— Ажылче чүткүүр кижии кайда боор. Шаа барып ачазын азыраар кежээ оглумну — дээш, Багыр Дөңгүр-Көктүң мойнунга коңгулуур баглап берген.

«Дың-ң, дың-ң! — Мында бардым, тып-ты-ы-п, бэ-эр-бээр» дигензиг, ол ыт бичии Шораанны бызааларының соонче эдерткеш чоруптар. Коңгулуурнуң ыыдын эдерип чорааш, бызааларны ол элзэн ырады аал үстүнче алаакче сүрүпкеш келир.

Эр кижиниң чаяаттыңан салымын човулаң долузу-биле кызап шыдаваан. Шораан күскээр чайын Дөңгүр-Көктү мунуп алгаш, ажык алаакка шаап турган. Кожазы аалдың оолдары ону ынчаар өөредип каан. Олар ооң молдургазының бурундуундан чедип алгаш балыктап азы каттап-даа чоруурлар. Таңды кежии сартыктыг. Аңчының олчазын деңге үлежир деп өгбелерниң чаңчылын бичии оолдар база сагыыр турган. Шораанны олар өөнгө чедиргеш, ооң үлүүн холунга тутсуп бээрлер.

Караа көзүлбес оол бир холунда хаакта дизип каан кадыргыларны тудуп алган, бир холу-биле эжикти дыдырадыр суйбап келир. Таакпылап олурган авазы ону билип кааш, меңнеп-ле үнер:

— Поох! Күжүр оглумну, балыктап эккелген! Эр кижиниң олчазы эргин артаарга-ла деп чүве бо-ла болгай!

Хүн таптыг-ла сыртык бажынга чорда, дал дүүш болур. Ыт дылын уштупкаш, өг девээзинге эгиштеп чыдар — кончуг изигниң өйү ол. Ынчан өглөргө шайлаан кырганнардан өске кым-даа артпас. Багыр сугнуң өөнүң дужунда эштиринге эптиг, эриинде агар элезинниг шымбай ээрем бар. Кожазында аалдарның уруг-

дарыы база аңаа чыглыр. Ында эжинген, дөгеленген уруг-дарыг кызыл-кымыскаяк-ла.

— Шораан, сени карбандырып өөредип каайн бе?

— Ынчал че харын, акый, экизи-ин!

— Холуң бээр сун, кылашта, кылашта! Баштай бажын ажыр сүзүп алыр чоор. Оха-ай! Ам холдарың ийи кыдыынче шак мынчаар чатпайтыр туткаш, бурунгаар октааш, оон дедир эштин. Адыр, белиңден мен тудуп чорууйн. Оха-ай! Будуң база молчурат. Эчигэ-эй! Хөлүн эрттир звес шүве. Ол-ол! Карбан-карбан!

Сотпа ышкаш буянныг оол кайда боор! Бүгү Чиңгениң бичии оолдарын шуптузун өөреткен. Ам Шораанны өөредип тулары бо.

Ол угунда-ла Шораанның авазының хеймер дуңмазы. Төрел езу-биле алырга, ооң даайы болур киж. Ынчалза-даа Сотпа чээниңден дөрт-ле хар улуг боорга, оозу чаңчыккан аайы-биле акым дээр.

— Охо, ам-на өөренип бар чыдыр мен. Бичии ырактан мени кыйгырам, акый. Сеңээ бодум эштип чеде берейн.

— Дыка ыңайлава, ында ээргииш бар, оң талаже, оха-ай. Мээң үнүм дыңна! Бээр-бээр, эр хей!

— Холдарым-биле мынчаар карбаныптарымга, сугнуң кырынга эшти бердим, акый!

— Ол-ла болгай, эр хей! Ам будуңну шын тепкиленип өөренип алырыңга, оон-даа чиик апаар.

— Шымныптайн бе?

— Хоржок-хоржок! Даш үзүптер сен.

Көк-баар кылдыр дидиредир сугга туруп каапкан чанагаш оолдар «Эчик-эчик» дижип, изиг элезинге маңнажыптарлар. Чылыг элезин эт-кешти чымыладыр чиңней бээрге, экизин чүү дээр! Олар энчек ышкаш булут көргөн болза, чаңгыс үн-биле чалбарып-ла эгелээрлер:

*Кара булут, ыңай бар,
Хүннээрек, бээр кел!
Кара булут, ыңай бар,
Хүннээрек, бээр кел!*

— Хүн кижини чылдыр, эки аа? — деп, Шораан чугааны эгелээн.

— А булут кандыгыл?

— Та, багай ыйнаан. Кара булут деп чүзүл?

— Кара дээрге, өңү-дүр.

— Мен ону билбес мен...

— Булут хүннү дуглаптар. Оон хат хадыыр, чаашкын чагдырар, ынчангаш багай.

«Мен ону билбес мен...» — бо сөстөр колдуунда ооң бодунга аарышкылыг болбайн аан. Дээрниң көгүн, кызылын, шыктың ногаанын, ында чүзүн-баазын чечектерни көрбеске, өөрүшкү чүден долу боор. Ол сөстөрни сөглөптерге, ооң үнү сирлеш дээн. Кожа чыткан оолдар кезек када ыытташпайн барганнар. Чугаа үзүктелир аразында Шораан ымырааның эткенин тода дыңнап каан. Ооң холу карбаш дээн соонда, агаардан ымырааны тудуп алган. Оолдар улам кайгай бергеннер.

— Ону канчап тудуп алдың, Шораан.

— Ыыңайнып чоруп орда, дыңнап кааптым.

Караа чок кижиниң октаргай-биле аргыжар оруу — кулаа-дыр деп чүвени ооң өөрлери эки билир апарган. Ынчангаш олар «Күске, моортай» деп оюнну бо-ла ойнаан турарлар.

— Шора-ан, кук-ку-ук!

«Күске» бүрүзүнүң үнүн, халыжының даажын ылгап билир болгаш, Шораан бодундан чаштып маңнаан оолдарның бирээзин бо-ла сегирип алып.

«Согур аза» деп оюнну оолдар эжин хомудатпазы-биле «Аскак-кадай» деп ойзу адап турганнар. Ол-ла бүгү оюн-тоглаада өөрүшкүлүг каткы үзүктел чок турбааны билдингир. Оюн бажы ондактыг. Шораан кым-бир кижини көрбейн, хаваанче үзүпкен болза, шог оолдар «Согур чүвени» деп одай кааптар таварылгалар база турган. Аксын тыртпас өөдежоктарны Сотпа алагадаптар:

— Сээң бодуңуң караң кайыл, чоп көрбээн сен?!

Чайлагга черле ындыг болгай. Дүк салганда азы сиген кескенде, үүле бүдүрген дээш ону дойлап, тыва шимени кезээдиктей улуг кижилер четтириптер. Че, оон-на ыры-шоор эгелээр. Ол орта өткүт үннүг ыраажыларның азы игилчилерниң олуду өрү, хүндүледири элбек.

Кыргыс Багыр шору дошпулуур ойнаар турган.

— Багыр че, дошпулууруң тут. Көвей аъттың эзер-чүгени шыңгырааны дег, эрес-эрес ойнап көрөм — дижип, ашактар ону идээргеди аарак хөөредир.

Орус дошпулуурнуң хылдарынга хөгжүмчүнүң беш салаазы бөлүү-биле шыңгырт кылдыр дегген соонда, чиндин-чиндин, селең-селең аялга чылыг шимеден ындында-ла эригип келен эът-чүректи сииледи бээр:

*Дөө турган хөкпер булут',
Оо, дыңгыл-дыңгылдай.
Чаап эртер хөкпер булут,
Оо, дыңгыл-дыңгылдай.*

*Дөө турган хөкпер бора,
Оо, дыңгыл-дыңгылдай.
Шаап эртер хөкпер бора,
Оо, дыңгыл-дыңгылдай.*

Өг ишти имиртин-даа болза, ыры-шоордан кыптыккан оттуг карактар ону, шала бүлүртүң чула кыпсыпкан дег, чырыда бээр.

*Караңгыда сылдыс караа,
Каттыраңнаан карам караа.
Имиртинде сылдыс караа,
Имиреңнээн карам караа.*

Эх! Чырык черде чараш чүвениң хөйүн! Деңнелгелерниң өткүт байлаан! Шораан бүгү назыда ону көрбес, кандыг кончуг хомуданчыг чоор!.. Кыргыс ону бодай каапкаш, шыдашпаан. Кударалдың, муңгаралдың шуурганындан сөстөр эдер дээрге безин, олар боостаага тырлы бергеннер. Эр кижин ыглап болбас. Че, харын, караңгыда кым көөр боор. Карак чажы төгүл-төгүл! Хөрээм хозаай аан! Ол карааның чажын чоттунмаан-даа, дошпулуурун улам дыңзыг, улам уян ойнап орган.

— Эй, Кыргыс, арай сокса! Дошпулууруң ыглап орары ол чүве бе, бодуң ыглап орар кижин сен бе, арай шегленип көрөм, аа — деп, ооң улуг даайы ынаар-ла, хөйгө бодуңуң чугаазын дыңналдырбас аргазы-биле аксының иштинде палыраан.

¹Хөкпер булут — бөкпек бора булут.

— Киш кулаа шимченгир, кижн сеткили уян деп чүве бар, чээн, багай оглуң, ыы-сыы деп чүве билбес-ле болза эки. Дашкаар үнүп сегере, хой-малың көр, ыт-куш... — деп чоруй, ол чүэк баарынче ийлени берген.

Орун кырынга удувайн, улустуң ыры-шоорун дыңнап чыткан Шораан ол чугааны дыңнааш, хөй-ле чүвени бодаан: «Арага деп чүвени ижерге, эзирий бээр деп чүзү боор? Авам, ачамны ыгладыптар ол чүвениң багайын аа! Эгезинде чоп кончуг хөглөп турду болар ынчаш, а сөөлүндө барып ыглажыр чүзүл? Ыры деп чүвениң чаражын аа!

*Калга кыстар даараан ышкаш
Каас-чараш Хандагайты...*

Ол чер дыка-ла чараш турган боор аа?! Мен ону көрбес болган кижн боор мен? Улгады бээримге, караам көстүп келир ирги бе? Кырган-ачамның: кулааң карааң болгай аан, оглум, чонуң чоорганың болгай аан деп, чүү дээни ол чоор?

Күжүр авамның салымым багын дээш, ыглаар чүзүл? А ол салым деп чүзү боор? Салымга кижн чагыртыр бе ынчаш?

«Халак-хилек төкпейн көрүңер! Караа чок оол муңгарай бээр. Караңгыны эртем-биле тиилеп боор. Төрүмелинден дөрт меделери мерген болза, ол чүге-даа торулбайн, оруун тыва бээр!» — деп, кырган-ачам боларны кончуур чорду.

*Согур-ла дээш оар болза,
Човулаңга туттурбайн.
Согурунга чалынмаза,
Чонга чоруур кижик тыпкай.*

*Караам чок дээш оар болза,
Салым-хууга туттурбайн.
Караңгыга чалынмаза,
Салым-хууну боду тыппайн.*

— Кырган-ачам ынчаар ырлап чорааш, чорта берген. Ол мерген угаанныг кижн. Муңгаш чорукка удур муңчулбас кылдыр мени өөредип чораан.

Эзирик улус анчыг-дыр. Кижн муңгарадыр. Хем кыдыынче барайн, адырам. Ында сыгыргалар эдип тур»

Дөрде хаарыктаан, кижн хөңнүнгө дээр арагазыг ушкан улусту согур оол оюп чорааш, Чиңгениң дүнеки хөгжүмүнче уткуй үнүпкен.

Ол салымга чагыртырын күзевээн. Өөрүшкүнү чаяп турар өртемчейниң мөңгө үннери; сырын-салгынның бүрүлерге дагжаарын, сыгырганың оожум дүннү алгаан хоюг ырын согур оол бүгү сеткилинден таалап дыңнаан: «Оой, кайда бардыңар! Адаңар ат болду-у! Дууйт-дууйт! Шаашка-ак! Шагар-ары-ы! Үзүт-ховага-ан! Дууйт-дууйт!»

Ийе, сыгырга дугайында кырган-ачамның тоолун ам-на сактып келдим. Шыяан ам, шаг шаанда Шаашкак, Шагар-Ары, Үзүк-Ховаган, Сыгырга деп дөрт алышкы чурттап чораан чүвөң иргин. Алышкылар найыралдыг, адазы барда арга-сүмелиг бир баг эки-ле демниг чорааннар. Кырган кижн чеже боор, адазы назы дөгээш өлүп каап-тыр. Шаашкак ооң сөөгүн шырғалаар шары ачылап чоруп каан. Дүктүг-Ары маанай номчудар хелиң хооп чоруп каан. Үзүт чула тудар дең сураглап чорупкан. А Сыгырга деп хеймер дуңмазынга адазының сөөгүн кадартып кааннар.

Кандыг кончуг мириттер ийик, сүме кадар кижн чокта чоруу чогувастааш, олчаан барганнар. Шаашкак шарыны шагарга-ла, дезер болган. Ол ону сывыртааш олчаан барган. Дүктүг-ары дылы чок болгаш, чоруун чугаалап чадап, кижн долганып, өөңейнип чоруп берген. Үзүт-ховаган чула тыппайн, дең долганып чоруп каан. Кара хөк. Алышкылар ам-даа сураг.

Күжүр хеймер Сыгыргазы акыларын кыйгырбышаан: «Дууйт-дууйт! Адаңар ат болду-у!»

Сыгырганың кыйгызы шынап-ла манаашкынның ырызы дег, узун, хоюг, кударанчыг, куттулуп-ла турган. Ол чаянның кыйгызы-даа бооп чадавас. Өткүт үннүг уян эрлер ону өттүнүп, тергиин хөөмейжи-даа апаар болгай.

*Сыын, мыйгак турлаа болган
Сыннар адаа чайлаамайны,
Сыннар адаа чайлагларның
Сыгыргазы мен-не боор мен.*

*Чок-ла болза болур дооста,
Сыгырга дег үннүг болза.
Согур-мугур човалаңны
Чырыдыптар чаян болза.*

ДААЙЫНЫҢ БЕЛЭЭ

Шораан Чиңгениң эриинге чунуп орган. Даштар кыры-биле шураалыктаан хемниң сериин сайын алгаш, ол сугже мойт кылдыр октагылап каап, шөлзэн боданып орган: «Бойдуста кайгамчык-ла чараш үннер бар-дыр аа! Бо кежигни Сайлыг-Саарыг дээр. Өске эриктерге бодаарга, мында хем сыык болгаш калбак. Шапкын агым сая-сая даштарны хоюглап, дүн-хүн чок чыраалап бадып чыдар. Ачам бо хемни Үрбүн кашпалындан шурап баткан дээр чораан. Ооң бажында хүнге кылаңайнып чыдар ак меңгилер бар. Ак дээрге сүт өңнүг. Мээң бо ойнап олар даштарым аразында ак даштар база бар. Ак, көк, сарыг, кызыл... А меңээ — бүгү-ле чүве караңгы... Өңнерниң чаражын өөрүм чаптап ханмас. Ында база өөрүшкү турган-дыр аа? Кажан-на караам көрүп келзе, ынчан-на өртемчейниң өөрүшкүзүн көөр кижидир мен ийин.

Суг дажының хоюун аа! Бир-ле катап оолдарның холумга тутсуп берген кадыргызы-ла, чылбыргайын! Арта баларзыг. Агым ону амыр-соксаал чок суйбап кээрге, ынчаар хоюп калганы ол ирги бе? Маңаа баларзыды өгенип каарын бодаарга, балыктар дыка-ла хөй-дүр аа?! Ындыг болза, кижиниң будунга чоп дегбес чоор болар? Аа, олар көөр карактыг. Ой шынап, «дээрбек карак дээрже кайгады» деп тывызыктаар ышкажык.

«Кара сугнуң кадыргызы чакпа чайып турган-на боор». Кижичараашсынып, чаптаан чүвезин ырга кирир турганы чүл.

Ооң бодалын хем куду дуруяаларның алгызы алаактыра берген.

— Крр-у-у, крр-о-о-к! Крр-у-у, крр-о-ок!

Чол кончуг кударанчыг эдер куштар боор? Хөлдер, шыктарын каап чадап, туругларга чаңгыландыр чүнү-ле кыйгыржып чоруурлары ол ирги, боларның?

Мээң эш-өөрүм база школаже өөренип чорупкан. Сарыг-Хөл дег чааскаан калганым ол-дур аа?..

Шораан адыжында сериин сайын молчурт кылдыр сугже чажыпкаш, хомузун диштеринге оожум ызырткаш, оң холунуң башкы салаазы-биле ооң дылын шелбишаан, ырның сөзүн аялгазы-биле чергелештир чавыс үнге сымыранган:

*Кудараанда бодумну ыңай,
Кужур үнген чурттумну ыңай.*

Ол мооң мурнунда хомуска чүгле бөдүүн аялгалар ойнап турган болза, ам ырны сөзү-биле кады күүседипкеш, аажок өөрээн:

— Ой эчен, ам бир өске аялгадан шенеп көрейн адырам.

*Буураның кырынайда
Булут көжүп турган-на боор.*

Ынчап оргаш, ол артында аалда авазының хөлзээн үнүн дыңнап каан:

— Кара булут келди, багай эниим кайда барды?! Диңмирээш-кинден корга бзэйн. О-ой, Шораан! Оглу-ум!

Чакыймаа девидээн уу-биле хемче маңнап орда, оглу бо-ла хумунда суг көдүрүп алган уткуй кел чыткан.

— Но-ок, багай эниимни! Хумуң долдур суг көдүрүп алган! Кай чедип алийн. Орук чандыр баспазыңны але, оглум?

— Чиңгениң даажында-ла болгай, авай. Ол артымда шааңайнып чыдып калды. Оң таламда ооң бичии адырыы кыңгырткайнып чыдыр, өгже чоокшулай бээримге, Ак-Хол мени сыыңайнып уткуп аар. Бо чайлагда бүгү-ле үннөр мээң оруум айтып турар.

— Адыр, аъттыг кижии чоктап ор, кым боор, көрем?

— Ыракта кижии-дир, оглум. Куду алаакта. Канчап дыңнап кааптың?

— Ачам мени чер кулактыг дээрди ол-ла болгай. Өске малдың былгыраарын дем-не эскердим. Бүргегде ымыраа доюлгаш, ооң думчуунда үглей берген, аан былгыраары ол ыйнаан. Аъттыг кижии акым Хам-Дыт дужунда келди. Хүлөр чүгөнниң даажының өткүдүн!

Мөңгүн болза, оон арай хоюг үннүг. Ак-Хол танып каапты, кым-дыр ол, авай?

— Сотпа даайың ышкакжыл, оглум!

— Оой экис! Оой экис! Оой-ээй. Сотпа даайым чортуп олур, оой-ээй!

Оглуңуң өөрээнинден күжүр иениң сеткили база чырыш дээн. Ол дуңмазы-биле мендилежи каапкаш, өгже кире халаан, ында ону паш-сава манай берген.

— Ырың дээрге ыя мында, тывызыың дээрге дыт бажында, амыр чүве-дир аа, чзэн!

— Чүге келгениңни дораан билип-ле кагдым, даай.

- Чүге деп?
- Мени школаже алыр дээш.
- Ийе, башкылар мени сеңээ дузалаш дидир. Кезек-кезек келгеш, элээн чүведен айтып берип турар мен. А келир чылын шуут барып өөренир сен.
- Ура-а!
- Сеңээ мандолин эккелдим.
- Ол чүү деп чүвөл?
- Ойнаар хөгжүм херексели-дир. Допшулуурдан арай өске.
- Оой экис! Ойнап көрөм, акый.
- Сотпа «Декей оону» сергээ аажок кага каапкан.
- Үнүнүң чаражын аа, акый, Чиңгениң аялгазы-ла!
- Оолдуң арны өөрүшкүдөн чырып келген. Ол бажын өрү көдүрүп алгаш, эрезиди кирип чугаалаан:
- Каям, акый, мен шенеп көрөйүн.
- Адыр, бо аялганы сактып ал шүвө.

*Жили у бабуси
два веселых гуся.
Один серый, другой белый,
два веселых гуся.*

Бо ырыны биске Хойлакаа башкы өөрөттү. Тывалаарга:

*Кырган авазыңга
хөглүг кастар турган.
Бирээзи ак, бирээзи бора
хөглүү аажок кастар.*

*Чаяңнашкан кастар
чаптанчыг-ла куштар.
Бирээзи ак, бирээзи бора
чаптанчыг-ла куштар.*

Солагай холуң кай, Шораан. Мандолинни мынчаар тут, охаай. А оң холуңну боже, хылдар кырынга эккел. Карандаш тудар бо үш салааңга мандолина кагар хылызынны тут, ма. Ам ооң-биле хылдарның кырындан шак мынчаар чүгүртү аарак хак. Элээн ээлдек, хылдар кырынга салаалар, аргалыг-ла болза, чүзү оорук чүвө дег, суук-суук дүжөр кылдыр.

«Кыңгыр-кыңгыр, чиңгир-чиңгир»!

Сотпа чээниниц солагай холунуң салааларын хылдарга дээрткеш, боду ооң оң холундан туткаш, аялганы ырлавышаан, «Ийи кастарны» кагарын өөредип орган. Кижин удаткан чок аялганы боду кага берген. Шораан өөрээнинден арта ырлай каапкан:

*Оой экис! Оой экис! Оой-ээй,
Бодум ам-на ойнаптар мен, оой-ээй!*

— Мен бо ырны ийи хүн оралдажып келгеш, арай боорда өөренип алдым, а сен чаңгыс хаккаш-ла өөрени шаап алдың! Музыкага шуут-ла чаяанныг бооп төрүттүнген кижидир сен, чээн!

Амыдырал чаңгыс хүн кезинде безин каш-даа катап өскерлир. Чиңгениң унунга дуруяалар дем чаа-ла дунук ырын бадырып турдулар. Чаш оолдуң сагыш-сеткили ооң уламындан сарынналып, дажыг хемниң үер-чайыы дег, сыңар чер тыппайн турду.

Үрбүн бажындан кара булут келгеш, чаай каапты. Динмирээш-кин даажындан Чакыймаа: «Багай оглуң кайда барды, өршээ!» — дээш, девидеп маңнап турар аразында, сидиредип келген чаъс аязы хона берди. Оон аспаннар амыр-соксаал чок хөгжүмүн база катап ойнай берди. Сотпа чортуп кээрге, согур оолдуң сеткил-сагыжында кара хөлеге чайгаар-ла арлы берди.

Амыдыралдың өөрүшкүзү черле ындыг, манаваанда хенертен кээр.

— Даай көргенде, чээн омак деп чүве ол эвеспе, мандолин ойнааш, күжүр оглувустуң ийи буду черге дегбейн челип тур.

— Аа богда, оглувус амырады! Ол өөрүүрге, кады өөрүп, муңгараарга, кады муңгарып олулар — мындыг салым ыйнаан бо... Ам канчаар, үүлени аар дээш, ояр эвес, кады-ла чүктөп эртер бис ыйнаан, сарыым. Даайлышкылар ам кайда бардылар?

— Чээнимге балык сыырткыштап берейн дээш, куду-ла эдертти. Шайдан ижип алгаш сарыг сейнээвисти аайлап көрем.

— Ынчаар-дыр харын, Чакый. Чайын өшкү эъди сериин чем-не болгай. Алдын-мөңгүн дадарбас, хан төрөл каашпас деп чүве бар. Хөөкүй дуңмаң чээниге шору эр болгай. Маңаа изиг хан чиртпейн, кымга чиртир боор.

Кыргыс согажалаан баарны деспиге эзипкеш, кулчалаан изиг ханның бузун буруладыр кезип эгелээн. Чаа эт-мүннүң чаагай чыды өг долган, даайлышкыларның хөглүг чугаалары

хайынган быдаа-биле демчээрештир улам өткүт куттулуп турган:

— Даайымның шелген кадыргызы хаваам орта чырс кылдыр үстү!

— Үскен болза, ону «көк бугамның ханы чок» деп тывызык-тааны-даа чөп-түр аа, оглум.

— Ийи холдап сегирип-ле алдым!

— Хем кыдыын өрү-куду маңнап турда, Шораанның кашпагайы, ана, бо кижиден дудак чок-тур. Эрикче шелипкен балыым дөштү куду дырбаңнааш, бичии-ле болза сугже кире бер часты, эр чүвең доза олурупкаш, сегирип алды.

— Мээң бажымны ажыр шелиптеринге, эрикке пет кылдыр чирлип барып дүштү. Оон дырбаңайнып бадып орда, сай шыңгыраарга билип кааш, шымдай-ла дуй олуруптум. Чогум довуракка борашкан балык шоолуг чылбыравас чорду. Оон даайым меңээ сыырткыыжын тутсуп каарга, кажан-на аптар ирги дээш, манап ордум. Хенертен кадыш-ла дээн, шелиптеримге, чүдек улуг балык хаваам орта чырс дээн. Даайым келгеш апты — деп, Шораан чылыг ханны аксынче суга каггылап оргаш, суглук чокка хөөрөп орган.

Сотпа чээнин чаптап ханмаан.

Чиңгениң кырында аяс дээрде чивеңнешкен сылдыстарны көөрге, чиңгир көк торгунуң кырынче чинчи чажыпкан ышкаш сагындырар. Чандаңдан садырткайнып үнген пар дыттың чалбыраажы хөөрем сеткил дег өрү дээрже улам дүндүүштелип, кежээки имирни дедир сывырыксаан чүве дег, киискип хииктелип-ле турган.

Хараачы өттүр чивеңнээн сылдыстарны магадап олурган Сотпа «бо оолдуң мону көрбес болганы дыка-ла хомуданчыг-дыр аа» деп хомудап орда, Шораанның чугаазы ооң шолук сеткилин үзе кирипкен:

— Дыңнаңар, Улуг-Алаакта үгү эде-дир!

— Ой, шынап-ла, чаш уруг ышкаш ыглаар-даа.

— Кулааның дыыжызын але мооң!

— Адыр, Ханы-Өзенде элик база огура-дыр. Бир-ле чүве ону хөлзеткен боор.

— Эчен сүлде! Кандыг кончуг кулактыг төл боор! Шынап-ла, элик огура-дыр. Ханы-Өзен, шынап-ла, ынаар чүве бе?

— Ийе, ынаар-ла болгай. Ылап-ла огура-дыр харын, оглун

хопталаан боор, үгү эдерге, дааш алган-дыр, часкы даажы-даа бооп магат. Ол хире ытты бо тавында-ла дыңнаар. Чер кулактыг кижидир ийин. Бо аалды долгандыр бүгү-ле черлер шупту тус-тус аттарлыг, тус-тус үннерлиг, тус-тус хевир-дүрзүлүг. Шораан оларның бүткен хевирин көрбээн-даа болза, кежээки, эртенги үннеринден таний берген — деп, Кыргыс оглунуң черлер таныырын, ооң онзагай шынарынга шоолуг-ла кавыдатпайн, анаа-ла ала хөөнде тайылбырлаан.

— Ийе, хемниң даажындан чер уу эндевес кижидир. Ындыг-даа ыйнаан, эзим черниң даажы бир янзы, а мээс чарык хаядаштыг болгаш, база өске үннүг болбазыкпа — деп, авазы тайылбырны улам тодараткан.

Шораан ол хүнден эгелээш, шоолуг чааскаанзыравас апарган. Мандолина ооң мага-бодунга чырык чер кырында амыдыралдың аялгалыг үндезинин ужуқтап, хөгжүм делегейинче эге базымны изеп орган. Музыкага сонургал ооң муңгак хөөнүн буза шаап, тура-соруун сергедип, амыдыралга болгаш эртем-билигге сонургалын оттурган. Ол ава-ачазындан дыңнааны улустуң аялгаларын доктаадып алгаш, удаткан чок мандолинага хостуг ойнап олурап апарган.

Оолдуң хөгжүмге сонургалы иениң иштинде даржылып чораан сеткил-сагыжын чазамыктап, ооң келир үеге, аас-кежикке бүзүрелин, бүргег дүне караңгыны оя теп орап даң хаяазы дег чырыткылап, кол-ла чүве кижидир амытанның угаан-бодал дээр улуг күжүңгө идегелин оттуруп турган.

Сотпа кезек-кезек болгаш-ла шошкудуп кээр. Ол школага өөренип алганы орус ырлардан аңгыда сан эртеминге мергежилгелерни бо-ла эккээр:

— Он кастың кырынга он кас ужуп келген-дир, ам каш апарганыл, Шораан?

— 15 өшкүнүң мыйызы шупту чеже болурул?

— Таан-оолдуң 40 кажыының дең кезинин ыт чипкен, ам кажы артканыл? — дээн чижектег сөстүг бодалгаларны Шораан улуг саат чокка бодай кааптар. Бичии саадаар апарганда азы бодалганы элээн нарыыдадыр аргазын бодап, кажары кончуг оюн-баштаа-биле дедир куолдуруп, даады удур догааштырар:

— 15 өшкүң чамдыызы дөңгүр эвес ыйнаан?

— Че харын, оларның үжү дөңгүр чүве. А өскелериниң

мыйыстары онча, оларның аразында чүгле чаңгыс дөрт мыйыстыг өшкү бар. Ам мээң 15 өшкүмнүң мыйыстары чеже-дир, Шораан?

— Чээрби алды.

— Шын-дыр.

Чаа бодалганың шын харыызы база-ла чаа өөрүшкү, чаа орус сөс бүрүзү-ле чаа билиг. Сотпа келир-ле, Шораанга билиг немежир, ооң октаргайже оруу, бичии-даа болза, ындыг янзы шөйлүп-ле, немежип-ле орган.

Шораанның даайы башкы эртеминге черле салымныг кижиге болган. Ол чаа билиг бүрүзүн чаа аялга-биле «согажалай» аарак быжыглап турган а Шораан чаа кичээл бүрүзүн чүү деп аялга-биле кады өөренип алганын ыяк сактып алып.

Аха, Сотпа меңээ санны үлээрин өөредип тургаш, «Пионер чараш» деп ырыны кады өөрөткөн эвейикпе, авамдан «Дыңгыл-дайның» аялгазын доктаадып алырым хүн «чырык күзел», «арыг суг», «узун орук», «найырал» деп сөстөрүн орустаарын өөренип алган болгай мен деп боданып олургулаар. Ооң бодалдары эргелиг эжи дег ээзин чалгааратпас, кажан кезээде кады.

ИЙИГИ КЕЗЭЭ

САНДАК ИРЕЙНИҢ САЛДАРЫ

Багыр каш малын эдерип, көшкүн амыдыралга чаңчыга берген болза-даа, караа көзүлбөс оглунуң келир үезин, ооң эртемче сундулуун бодааш, суурже чоокшулаар деп шийтпирлеп алган. Кара доңдак эртип, башкы хар чаап турда, ол Чаа-Хөлдөн ырак эвесте Шөгүрге чыткан Сандак ирейниң кырынга көжүп келген.

Орук үдүндө болгаш, кулаа дыыжы ирей баткан-чоктаан кижилерден Багырның хөгжүмгө салымныг караа көрбөс оглу бар деп чүвени мындаа-ла дыңнаан.

— Шо-шо, будум доңа берди, ачай, бо ыт кижиге ызырып албас ирги бе? — дээн, бичии оолдуң чугаазын дыңнай сал-ла, Сандак өгдөн үнө халаан:

— Эгер! Эгер! Сок! Чоору ол моң, ой! Хол сал, охаай. Эгеректиң мойнундан аптым, оглум, аваң-биле өгже кириңер шымда!

— Экии, акым! Сол менди-ле беңер!

— Экии, уруум! Сол! Сол! Өгже дүрген кириңер че, бичии эр чылынзын. Күчүрнүң чудуруктары, ана, борбак кызыл апарган! Бөгүн соогу дегет ийин.

Амыр-менди-биле чергелештир изиг шай-даа келген. Чугаакыр кижиниң шайы ижиртингир дээр, соктаан тараа кырынга шайны куткаш аартап орда аайлыг эвес, көжүктүр чорткан иешкилер амырай-ла бергеннер. Хола пашта койгун эъди база хайнып турган. Көшкен өгнү черле манап турган хире.

Сандак биле Багыр өгнү чүгле өпейткеш, бок-сагын кирип каан. Хем тыныжы-биле туманнаан кышкы кежээ удаар эвес, дуй тыртып-ла келген.

— Койгун эъди хонук үзер дээр боор, быдаалап көрүңерем, уругларым — деп, Сандактың кадайы чугаалаан.

— Аче, күжүр Сатты, хоочун коктуг, аар-саар аңнарны ам-даа даялавышаан. Моон чаагай эът кайда боор! Чылыктыр шелер-дир харын!

— Бо хөөкүйде чүү боор, быскан харга мында мен деп айтып чыдар чүвени.

Сандак ирей

— Дузактап алдыңар бе, кырган-ачай?

— Ийе, оглум. Майтак изинге кежээ салып каарымга, эртен бирээ чыдыр. Хой-мал оруу болгай, дузаам оон чежип алдым.

Кезек када улус ыйтташпайн баарга, чүгле быдаа шөлүрээр болган. Бо-даа арай эпчок-тур дээн ышкаш, Шораан чугаалап үнген:

— Сандак кырган-ачай өчүк салбайн орда, сарлык-дегелери ооң

бызаанчызынга аян tudup ойнаар деп бардылар аа.

Оолдуң баштаан чаптаан улус хары угда чир-шоң дүшкен. Ак баштыг ирей каткызын арай деп тыртып алган:

— Уваа, кандыг кончуг кулаа дыыжы төл боор! Чеже-даа бы-заанчылаар болзумза, ооң хылынга күске кудуруу дээптерге, каяа эске-рер мен. А бо черле анаа эвес-тир! Мынча хөй кижги быдаа аартап, хөөрежип олурда, өглүг арылар-биле дөмей чүве

ышкакжыл. Ол дыңнап каапты, көрүңер даан. Тергиин дыыжы кулак-тыр! Хөгжүмге чаяаттыңан оол-дур мооңар, сүлдем бо ыйнаан!

Чаа барган черге хүндүлүг чем чажар деп тыва улустуң бурун чаңчылы бар.

— Каш инек соглур чыгаан, көште-дүште хойтпакты каяа чүдүрүп чоруур дээш, хөреңгини кадыр тип кааптывыс. Сава байын улуг улуска кудуп көрөм, Багыр — дээш, Чакыймаа таалыңдан көгээржик ужулгаш, ашаанга берген. Багыр дашканы ирейге ийи холдап барып сунган.

— Өршээ Хайыракан, бай Буура! Бай Үрбүн! Азар-Дээрим! От чаяачым! Азыраан малга, ал боттарывыска ажыг кыштың чудун, аарыг-аржыын чагдатпайн көрүңер! Човулаңны чоттулдуруп, аарыгны ашталдырып тур, Алтай Тандым!

Чамдык сөстөрни ол эрнин шимчедип, бүдүү иштинде химиренмишаан, дөрт чүкче, отче, дээрже чажып-чажып апкаш, салын чоттунмушаан, чугаалаан:

— Ол бызаанчыны оглуңга ап берем, Багыр. Охаай, тудуп аарының эптийн көрөм мооң. Че, ойнап көрөм, оглум.

Шораан бызаанчыга, хомуска, ооң соонда мандолинге, эгезинде девидексеп орза-даа, чоорту элээн хостуг апаргаш, бүгү сеткилинден кыптыгып ойнаан.

Кырганның караандан чаш төктүп келген. Ол өөрүшкүнүң демдээ болган. Хоочун хөгжүмчү назы дөгээш, ырлыг Чаа-Хөлге канчап салгакчы чок арттар кижини боор мен деп муңгарап чораан бооп-тур. Ам ол бодунуң мурнунда бүгү салым-чолун аялгага өргүүрүңге белен караа чок оолду көргөш, сеткили чештине берген.

— Чаяан деп чүве бо-дур! Мынча назыда мындыг дыыжы хөгжүмчү көрүп көрбээн мен! Эжен сүлде, бызаанчыга шору кижини мен. Мактанып-даа канчаар. Кулугурнуң куду-сузун тудар, барасканның баарын суйбаар аялгалардан маңаа өөредип каайн, адырам! — деп, ол шиитпирлиг аазаан.

Өшкү дүгү ышкаш ак салын суйбагылааш, көрбээни чок хөгжүмчү төөгүлөп эгелээн:

...Шаанда Хемчикке Дембилдей деп ийи караа көзүлбес ыраажы чурттап чораан. Кайгамчык хөөмейлээр, дошпулуур ойнаар кижини-дир. Алага демдектиг Ала-Кула аъттыг, аныяк

чараш делег кадайлыг. Артынчак-коштуг аалдар кезип, оюн көргүзүп чоруп каар. Кадайы уруг барган аалынга инек саар, боду хөй чонга аян тудар. Дүк хаккан азы куда-найыр болган черге сержи кадак сунуп тургаш чалаар. Ыяңгылыг дембил-дейлээш, хөөмейлээр, ырак черлер кызырлып кээр, ышкам сеткил ажыттынар, хамык улус аңаа таалаар; кадыг ажыл чымчаш кынныр, эзим-арга үнү долган эдер хектер доктаай дүшкеш, ону дыңнаар. Аар ажыл төнгөн соонда, тыва шиме хөлбең-хөлбең ак баштыг өгбелерге барып үзер; ааржы-быштак, манчы-хуужур, ужа-даа ууттунмас. Ынчап чоруй ыяңгылыг ыры-шоору төктүп үнөр.

Ырлап-ырлап, ыглап-ыглап, ажыг-шүжүг дакпыжаткан агжан хөрек хозады деп алгыш-сөзүн аалчыга тудуп тургаш, ааржы-саржаан, алгы-кежин Ала-Кула угбааже чүдүрүп бээр. Дендии бедик хүндүткелден Демдилдейниң чогуу адын чон-даа билбес, дээрги-даа, карачал-даа ону деңге Ыраажы дээр.

Шанзы биле бызаанчыны ыдыкшыдып, шаанга киир-ле чажыттарын өөренип, Төвүт, Моол дээш төөрөвзэн чери-даа чок, хөгжүм-ыры караа болган хөөмейжи-дир. Алдар-сураа алгаан тудум ак баштыг Мөңгүн-Тайга, Алтай, Хакас чедир чалаан. Тээлиге бир-ле катап Дембилдейни уткуп хүлээп найыр болган. Хөгжүмчүлөр, хөөмейжилер Көп-Сөөктен, Бай-Талдан, Ак-Бажы, Ыт-Суу, Күчүн-Суу, Самбыл-Суу, Тас баштыг Какпаяк, Аны биле Ону, Арзак биле Шетчик, Алаш бажы Кара-Хөл, Таспы-Туспу деп черлерден таан-биле дөмей кара-түмөн чон хайнып келген.

«Чанчын-чургаан-даа кээрге, ынча хөй чон чыылбаан чүве. Чүү мындыг шуулган чуглуп, хамык хайны берди бо» — деп хаа-дүжүметтер кайгап-даа турган.

*Силерлерге бараан боор дээш,
Оо, дыңгыл-дыңылдаай,
Ширтек-дөжек бастынмайн-дыр,
Оо, дыңгыл-дыңылдаай.*

*Боларларга бараан боор дээш,
Оо, дыңгыл-дыңылдаай,
Бора хектиң үнүн бастым,
Оо, дыңгыл-дыңылдаай.*

*Чылар чылбас Бора-Хөлдү,
Чырык көрбес карамайны.
Чыылганга аян тудар
Сыгырга дег боостаамны.*

*Агар акпас Бора-Хөлдү,
Ай-ла көрбес карамайны.
Амытанга аян тудар
Амырга дег боостаамны.*

Барасканның баарын суйбаар кайгамчыктыг хоюг үннүг бызаанчыны эдип оар аспанактың доңгураа дег чазы-биле эптиг-ээлдек тыртып-тыртып, одуруг бүрүзүнүң төнчүзүңге-ле «Оо дембил, дембилдей!» деп ырлай бээрге, кадыг сеткил эригип, хаа-дүжүметтер безин карааның суун ижип, оо богда, Бай-Тайганың ыды-кужу балык ышкаш үнү чидип турган дээр чүве!

Ооң ыяңгылыг хөгжүмү аржаан сугнуң дому болуп, арга-арыгның чимис-кады болуп, кижилерге ачы-буянны чедирген дижир. Барбаан-четпээн чери чок ат-сураглыг ыраажыны хүндүлээш, Бай-Тайга ынчаар-ла ыры-шоор, тоол-тывызыктың чурту болган.

Ук ырызын бодап көөрге, ол кижини алызы-ла Хемчик куду Чадаана чоогу чурттуг болгу дег. Ооң ырында кирген хөл ол черде болдур ийин. Караа чок-даа болза, алыс-боду берге кижини-дир ийин. «Тээлиге тептим, Базаракка бастым» деп турган Амыр-Санаа байдалдыг алдырар-туттурар чүвези чок эрес эрдир. Кончуг аныяанда Көп-Сөөкке хөөмейлептерге, бир кижиниң азыранды делег уруу оон чарылбайн, олчаан аңаа барып алган.

Канчап диттигипкен уруг боор деп бо силер бе? Ийе, ол амыр эвес айтырыг; караа көрбес кижиге баары дээрге, кадыр туругдан шураары-биле дөмей берге шиитпир болбайн.

Олар сорулдажы берген. Айдың кежээ аныяктар, оймалыкта аяңга чыгып келгеш, ойтулааштап турганнар. Аттыг-сураглыг игилчи демги Дембилдейни каяа каар, Ала-Кула аъдынга ушкарып аппарып алганнар. Ол шагда аныяктар одаг долгандыр турупкаш, хомус-биле сорулдажыр. Хойлап чоруур хомузагын шелип тургаш, дужунда турган туралаан уруу-биле азы оглу-биле бүдүү чугаалажы тыртып алырлар. «Шенектежи туруп-туруп, шеттер ишти кире-ле бээр» деп чүвези ол-ла болгай.

Дембилдей игилиниң үнү-биле чергелештир дыңнап оарга,
делег уруг олче көрүп, хомуставышаан кожамыктаан турган:

*Иженгеним бүдүп болбас,
Ийи караам сенде-ле бе,
Ишкен чемим шиңгээл болбас,
Ишти-баарым сенде-ле бе.*

Бүгү-ле кичээнгейи дыыжы кулаанда барган ыраажы кыстың
кожумаан дыңнай сал-ла, хомузун алгаш харыылаан:

*Ийи карааң менде болза,
Иштим ынаам бол даан, уруг.
Ийи хылдыг игилимниң
Хөөнү болуп чораай-ла сен.*

Делег кыс одаг кежир улам шиитпирлиг үн-биле харыы
туткан:

*Кулугурнуң кулуксаанын,
Ийи караа болу берейн.
Кулаан долгаар игилиниң
Ийи хылын чүглөп чорууйн.*

Делег кыс бодунуң даңгыраанга шынчы болуп, Дембилдейниң
игилиниң хөөнү болуп дендии ынак эжи болган. Улус чоннуң
аңаа бээри-даа харам чок. Ааржы-саржаг, алгы-кешти Ала-Кула
аңды угбааже чүдүрүп бээр. Алдын хөлдүң аңгырлары дег,
олар черле чарлып болбас, чалалга бүрүзүңге даңгаар кады
чоруурлар. Алыс тыпкан олчазын олар иелээ-ле ажыглап база
орбас, кады-кожа эш-өөрүңге, яды-түремик улуска үлөп бээр
ындыг буянныг эжишкилер-дир.

Сандак чүгле хөгжүмгө звес, ол үениң деңнели-биле элээн
эртемниг кижии. Ол моолдуң Улуг хүрээ чедир судур өөренип
чораан. Чер, делегей, амылыг бойдус, кижии дугайында ооң
билиглери карачал кижилерге бодаарга, ушчок делгем. Чогум
хүрээ-хиитке улуг эрге-дужаал тудуп чорбаан болгаш, ол аңгы
демиселиниң тайлымы-биле хувискаалдан барык когараваан.

— Шажын соңгаарлаан, эрволус бурунгаарлаан. Езу-төре
ам Иленей башкының ному-биле хөгжүүр — деп, ол хөөрегилээр.
Хувискаалды чөрчүвейн хүлээп, ооң суртаалынче чоорту сиңнигип
орган, харын-даа бурунгаар үзелдиг кижилерниң бирээзи.

— Улуг кижиге чаш кижиниң уяны чедишпес, чаш кижиге улуг кижиниң мергени чедишпес. Бо оолдуң човулаңын чиигедир талазы-биле мен черле элээн оралдажып көрейн, Багыр. Кижиге эш-ле херек ыйнаан — деп, бир-ле катап кожазынга сүмелээн.

— Ой, ынчанмайн канчаар, күжүр акым! Буян-на боор ыйнаан. Бертен, күжүр школага өөрөтпес силер дээш, ууш үндүрүп хөлчөк. Үжүк көөр карактыг эвес, хөөкүйнү канчаар боор.

— Үе-чергези эртем-сургуул дээш шуужуп турда, ооң ынаар чүткүп орары чөп. Салым кызаан деп чүвени чаш чүве каяа билир. «Эргээ өөрөнмө, бергээ өөрөн» деп үлегер бар болгай. Мооң иези хөлүн эрттир ажаап тур ышкаш. Ону дыка аагайлаан ажыы чок, чуду-кара чорукка өөрөтсө эки. Ыяштан көвүдөдир чарып каалы. Ол ону өгже дажыглазын.

— Канчап?

— Хендирден херип каай. Ону эдерти маңнап турар апаар, көөр сен.

Күш-ажылга кижизидилге — кандыг-даа эртемге эге базым-дыр. Эртем кижиден тура-сорукту негээр. А тура-сорукту чүгле күш-ажыл-биле чедип ап болур, амыдыралга сонуургалын база оттурар.

Суглаар черже хендирден шөөр. Дош кылыннаан, айыыл чок. Суглап турзун, хан-дамырын сайзыраткай аан бо.

— Ээта, чөп-түр, акый. Эр кижиге күш херек болбаска.

— Чогум каш харлыында кылаштай берди бо, дуңмам?

— Үш харлыында.

— Көрбестинь хараазы ол-ла болгай. Сайзыралга шаптык болуп чыткан. Төрүмелинден көрбээни ол бе моң?

— Ай-даа четпээн чаш чүвени улаанут тавараан. Суму эмчизинге апарган бис. Дүрген-не Кызыл чоктап, карак эмчизинге аппарыңар дээн. Аппаарывыска, чырык көрбес кижидир, хөлү эрткен дээн. Ол-ла. Улаанут каданнааш, карак шоон үрей дээпкендир дээр чораан.

— Ат-даа чүве-дир але. Хамчык-думаа хай болган-дыр. Чогум кадыы эки-дир моң. Эрези кончуг. Мындыг кижилер чүге-даа торулбас, бир-ле чүвени чедип ап болур. Мооң караа кулаанда болгаш холунда арткан кижидир.

Кижиге амытанда беш медегел деп чүгө бар болгай: угааны, караа, кулаа, чыттар думчуу, сөс сөглээр дылы. Арткан дөрт медегел бүдүн-бүрүн боорда, амыр эвес эр-дир моң. Дыка муңгарава, думам. Согур кижиге улуг эртемни чедип болур деп номда бижээн чорду. Бо оол черле анаа эвес эр-дир, эки кижизидер бис.

Шораан шөйүп каан хендирни эдерти кылаштааш, суглап-даа эккеэр, ачазының чарып каан ыяжын дажыглаар, дөргө олуруп алгаш тараа дээрбелээр — кылбас-ла чүгөзү чок апарган. Күш-ажылга хандыкшаан тутум, ооң шугулу чидип, чазык хөглүү аажок апарган.

Сандак ирейниң эки салдарын Чакыймаа үнөлөп-ле ханмаан. Ада кижиге база-ла анаа орбаан. Ол өөнүң мурнунда тей ужунга суг төп тургаш, чуңгуу кылып берген. Шораан аът бышкаан алгаш, шөйүп каан хендирни өрү маңнап үнүп-ле каар. Чылбыргай бышкактың харга чылгыры аайлыг эвес, Шораан харлыг дүвүнү доюлдур шимеңнедип-ле бадар, чүгө чүрөк сиилээр. Ажыг чывар арын-башты чымылады үрер, Ак-Хол ооң-биле демчээр-режип, харыңайнып ойнавышаан, кады-ла чаржып бадар; хөглүү аажок.

Аккыр энчээн эжинген Шөгүрнүң чараш сыннарын бичии оол көөр кежик чок-даа болза, ооң чаш харын холунга тутуп, бут адаанга дыйыраанын дыңнап, эмиг ышкаш тейжигежинден сииледип баткаш, бедиктиң магазын билип, өкпө-чүрөкти ырладып кээр арыг агаарын бүгү мага-боду-биле тынып турган.

Ачазы торлаа дузаа кезерде, оглун каар эвес. Дузакта торлааның салдырткайнып турган даажын Шораан ырактан-на ачазын мурнай дыңнап каар. Кулактың дыыжы чорун шак-ла ынчаар бойдус-биле сырый харылзаага улам быжыгып орган.

— Ачай, дузаавыс куруг эвес-тир, салдырткайнып турлар, экизиин! Кара-бөскөктөривисти харын-даа дилгилер чивээни ол-дур аа.

— Ой, шынап-ла кара-шаар! Дүрген, оглум!

Багыр оглун четкеш маңнап-ла каар. Шораан хараган дөзүндө далдыраан торлааның дузаандан алгаш, бир буду-биле черге чыпшыр баскаш, даянгыыжы-биле бажынче дырт кылып. Ооң белинде дизии чоорту аартап келир.

— Эр кижиниң олчазы эргин артаарга-ла деп чүгө бо-ла болгай, оглум!

— Боларның өртээ-биле кыдырааш, сумка садып бээр сен, аа ачай?

— Ынчанмайн канчаар, оглум.

— Артыынга Сандак кырган-ачайга таакпыдан база.

— Чөп-чөп. Башкызын уттуп болбас.

КЫШТЫҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Эки чүвени манаары — чаа өөрүшкү. Шораан ынчангаш сургуулдарның кышкы дыштанылгазын четтикпейн манап турган. Даайы Сотпа, дуңмазы Олчаңмаа келирге, оларның-биле кады чуңгуулаарын, анай-хураган тударын, тывызыктажырын бодап орда, даштын өдек аштап турган ачазы өөрүшкүлүг медээлээн:

— Сургуулдар келди-ле!

— Оой экис! Кымнар-дыр, ачай?

— Олчаң, Сотпа, кым боор ой, база бир чолдак кара тоннуг кижжи.

— Каям, ыяштан кирип эккелем, манчыдан база типтейн.

— Мен кирип эkkээн, авай!

— Изиг суугу, оглум, дыка далашпа.

— Экии, Шораан! Өскениңни але, аал!

— Экии! Шумбуу башкы силер бе?

— Ийе, ийе. Шагдагы ояр көрүшкен эвес бис. Дораан танып кааптың аа!

— Ийе харын, чыл ашкан боор. Өгже кирип көрүңерем, башкы. Олчаң, бээр келем, эниим, чыттап каайн. Саваңзыңны але, школачы кижиниң чыды безин онзагай аа!

— Багай акымга чоп ыяш кииртип турар силер. Кай, мен кирип аппайын, Шораан.

— Ажырбас, эниим. Тонуң чөвүрээ апаар.

— По-ок хайт, уруумну! Чаагы кыза берген, холунуң соогун! От кыдыынче бээр олурувут, шымда! Акың ыяш херекчок торлаа дузактап эkkээр, кылбазы чок эр-ле болгай.

— Эр хей, Шораан! Эр кижжи күш-ажыл кылырга, мөгөш-шыырак болур.

— Башкының чугаазын таптыг дыңна, чээн. Шөгүрде шөлээн чүве чок, депшилге бар-дыр оо! Эргээ өөрөнме, бергээ өөрөн деп чүве ол-дур.

— Сандак кырган-ачайның салдары-ла болгай. Ажыл кылгаш, кижичерле чалгааравас чорду. Анай-хураган-даа тутчур мен, алгы-кейш-даа эттежир мен.

— Эр хей! Экти, мойнуң делгемчип, арның додугуп, эр шинчи кире берип-тир сен, чээн. Аан кежээ чуңгулаар бис. Шумбуу башкы Сандак ирей биле ачаңның тоолун бижиир дээш келген кижичерле.

— Шайлаңар, башкы.

— Чаа чылда подаараамны сеңээ эккелдим, акый.

— Ол чүң боор, Олчаң?

— Чаа Чылда Соок-Ирейниң белээ-дир, акый. Кампээт, пряник, яблок, холуң кай.

— Оо! Боп-борбак чүве-дир але! Чыдының чаагайын аа!

Кыргыстарның кыштаанга хөглүг хүннер эгелээн. Демниг сааскан теве тудуп чиир дээн ышкаш. Олчаңмаа авазыңга дузалажып, манчы туткан. Сотпа баштаан оолдар ыяш хирээлээн. Шораан дээрбе тырткан. Багыр биле Сандак кажжа көржеңи баскан.

Оолдарның тус-тус ажылдары адакталы бээр орта, Сандак ирей оларны ам-на езулуг эр улустуң ажылынче эвилелдепкен:

— Бөгүн эртежики-ле тоолдап эгелээр-дир, оон башка «Каңгывай-Мергенниң» узуну аайлыг эвес, Шумбуу башкы бижири четтикпейн баар.

— Чеве, буруладып кааптаалыңар! — дишкен соонда, ширик дажыглаан эрлер, чаъс соонда доюлган кымыскактар дег, шалыпкын хөделип эгелээннер. Сотпа чээнин, коштуг машина дег, курунда чеп-биле баглап алган маңнап турган. Шораан көржеңни кужактап алыры билек, белинде «бурундуу» кадыш дээр орта, Сотпаның соонче маңнап-ла олар.

Ийи өгнүң шээр малын каттыштырыптарга, суурда дөргүл-төрелиниң кошкулу база бар болгаш, үш чүс чыгап турар. Ынча малдың кышты өттүр чиген сиденниниң шарталган өдээ ийи карыш ажыг. Ол хире көржеңни кужак долдур алырга, балдыр ырбаңайны бээр.

Чаагай манчы болгаш дүлген эът манап турар болганда, оолдар эрес-ле ажылдааннар. Кижичерле бүрүзүнүң кеткен фуфайказы чарын аразында дерге чыпшынып турган. Кажжа бузунга хыраалаан эрлерниң кирбиктери ирейниң ак салындан ылгалыр аргажок маңнажып турганнар.

— Ок көдек, башкывысты танывадым, кырган-ачам деп бодадым! — деп, Сотпа ойнаарга, эрлер чир-шоң дүшкен. Чонаада шоолуг каттырбас Багыр безин өлүп-далып турган.

Өшкү-хойнуң өдээнден бүткен ол шириктерни өдек кыдыында хая кырын дургаар чыып үндүргүлөптерге, бусталып-бусталып, агжайтыр хыраалай берген, ак аданнар дег аянныы сүргей көстүп турганнар.

— Ында догдур, мында догдур кылынназа-кылынназа, Цагаан-Толагайның ак бууралары дег улгаткан ышкажыл, оолдар! — деп, Сандак ирей кажаадан үнүп келгеш магадаан.

Агжагар ожуу-биле, шынап-ла, боскаан тевелер сагындырар көржеңнерни чүгле Шораан көөр караа чок болгаш, хомудай берген. Чакыймаа ону эскерген чүве дег, шымдай-ла улусту кыйгыра каапкан:

— Манчы соой бээр, дүргеденер че! Хол чуур сугдан аппарып берем, уруум.

Чер согуназы-биле кылган манчының чаагай чыды оолдарның өдексиин чидир бусталы бээрге, чаак беzi ала-чайгаар-ла сайырап келген. Могоп тургуже ажылдаан эрлер ону ыыды чиде берген аа берип органнар, чүгле шопулактарының даажы дыңналыр болган.

Кышкы хүн удаар эвес, кежээ дүшкен. Хойлар хураганна-рывыс дүрген ыдыңар, эмиивис саамчыды диген ышкаш, маагайндыр этчип каап, чоога куду догдурткайнып бадып турганнар. Анай-хураганнар алгызы кулак уюк.

Шораан казанак иштинче кире бергеш, хураганнар үндүр кагган. Ооң хураган таныырын Олчаң суглар кайгаан.

— Дөрт-Мыйыстың оглу барды-ла, авай!

Ол казаннактан душкан-на хураганны үндүр октаваан.. Баштай эдип келген хойнуң үнүнден танып алгаш, ооң хураганын мончуундан азы мыйызындан суйбап тургаш танып алып, ооң соонда авазынга чугаалааш, үндүрүп турган. Ужуктап саар азы ийис эжинге чагыштырып эмзирер — хой ыдары база ындыг-ла амыр эвес болган.

Анай-хураганны ыдып, казанактап каан соонда, кышкы узун кежээнің оюн-тоглаазы эгелээн. Эгезинде кажык-биле бодалашкан. Шораан өөрүнүң холунда кажыктарның шыңгыраан даажын чижеглекп оргаш, ниити түңнү ийи-даа катап душтурган.

Олчаң акызынга эккеп берген патефонун ырлаткан. Манчакай-ның игилдээри, пашта быдааның падыраарын база аарак, хоюңнадыр куттулуп турган.

— Эх, ол шагда шак мындыг ырлаар-хааржак турган болза, Дембилдейниң бызаанчылаарын база мынчаар дыңнап орбас бис бе — деп, Сандак хараадаан. — Соруктугну көрбөспө, магалыын.

— Силерниң тоолуңар база ном-дептерге үнүп кээр. Келир үениң салгалынга улустуң аас-чогаалын арттырган дээш, адыңарны чон утпас — деп, Шумбуу башкы чугаалаан. — Кыргыз Балчырович арты-ла бо. Тоолчу саттар уктуг болгаш, амыр эвес кижичи бо ыйнаан харын.

— Бир кезекти ыдып болур мен харын, башкы — деп, Багыр ээлчээн эрттиреринге беленин дыңнаткан.

— Баштай ыдар тоолдарыңарны чизелей шаап алың — дээш, башкы кыдыраажын аптара кырынга эптей сала берген.

— «Сүттеп ижер сүмелдей», «Дектегена кадай», «Алдын-Чалаа», «Дойду куш»...

Терең кирбиктери көжүп каап олулар, шөйбелдир арынныг, кырлаң думчуктуг узун эр маспактанып каапкан «Шыян ам» дээш, бадырып олурган. Сүрлүг демиселди азы адаанныг чарышты көргүзөр черлерге ооң терең кирбиктери бирде бедик хавактың ортузунче бөлдүнчүп, бирде үстүнче, бирде адаанга; ийи хөлчүк кыдыында сывыртташкан кундустар дег, шимеңейнчип-ле турганнар.

Дыштанылга төнгөн. Сургуулдар өөренип чорупкан. Аал ээнзирей берген ышкаш. Шораанга арай чалгааранчыг апарган. Ол карактыг улуска адааргаан... Үе-чергемден мынчап чыдып каарым ол бе? Багай эниим Олчаң безин номчуур, бижири ушчок. Үлээр, казыыр, орустап-тывалап шүлүктээр — билбези-ле чок.

Карак чок кижичи канчап эртем чедип алырыл? Эртем чокта, эртен-даа караңгы дээр-дир. Ындында-ла караңгы кижиге эртем чокта, улам берге ыйнаан. Чоп кончуг хоранныг чоор! Ачамның саазындан кезип берген үжүктөрүн суйбап оргаш, дагыннаын адыр. А, Б, В, Г, Д, Ж, З... Ам боларны эптей салып тургаш, сөстен кожуп көрейин. А+В+А+Й.

— Ачай, бээр келем, дөрде үжүктөр кожуп кагдым, чүү деп бижип каан-дыр мен?

— «Авай» — дээн чүве-ледир, оглум.

— Ура-а. Шын-дыр! Хынадырымга, шын болду, экизи-ин!

— Эр хей! Эртемниң эгези олла болгай, чаңгыс сөстен эгелээр. Үжен алды үжүктөрни оглумга шуптузун оюп берейн, маңаа кылын саазыным кайда барды?

Багыр картондан үжүктөрни ойгаш, оларны эптей сугар карман-нарлыг сумкажыгаш кылып берген.

Холу-биле суйбап оргаш, үжүк танып, оон сөс кожупкан хүнү Шораанга база бир чаа ажыдыышкын болган. Октаргайже карак ажываан-даа болза, човулаңны өттүр сагышка чырыш дээн хензиг херелдин хыл дег үдү эң баштай ынчаар дежилген.

«Ужур бар-ла эвеспе! Үжүктү кижиге холу-биле-даа танып ал болур-дур!»

Бир-ле хүн Шораанның бажынга кара хөктүг бодал кирип келген. Дөргө картондан оюп кылган үжүктөрни чыйы салып тургаш, ол авазынга чагаа бижиپ каан.

«Авай, мен Сандак ирей сугда бардым».

Чакыймаа үжүктөрни кожуп, номчуй каапкаш:

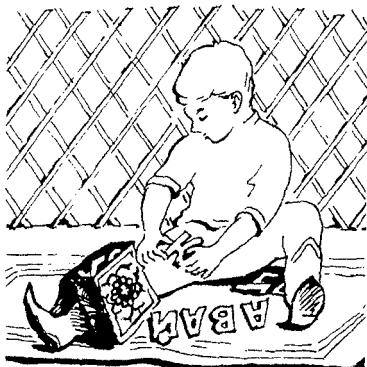
— Чагаа бижээш, арлы бээр төл боор — дээш, Сандак сугже маңнаан.

Ол үеде Шораан орун хозунда чаштынып чыдып алган, каткызын тудуп чадап, өлүп-ле чыткан.

Авазы катап маңнап кээрге, эжик аксынга олуруп алгаш, «Хар-р!» — деп чаа меңнеткен.

Чакыймаа оон каттырыпкан:

— Типпазың-на чок, чүү кончуг кижиге сен, эниим! Багай авазын коргутпас чоор, чүрээ чайлы бээр.

ЭДЕР-КУЙ

Куюмнуг час чоокшулап орган. Өдек кыдыы бусталып, өлүгөннеп эгелээн. Хүн карааның чылып, шыксыг апар чыдарын Шораан бүгү мага-боду-биле эскерип турган. Чылбай сырын

чаакты суйбап, сактырга-ла, часты эккелдим деп сымыраныксаан чүве дег, кулакка сииледир эстегилээр.

Хар шылбыртыңнап чыткан. Мындаа чаа-ла кырлап эртип турганы хөртүктү базарга, хөлүрт дээш кире бээр. Оңгул-чиңгил улам көвүдеп орган ышкаш. Чогум кыжын болза амыр-ла болгай, базып орда, доң хар дыйырткайнып, хаяларга арта чаңгыланып турар. Ам ындыг чүве чок, хүн караанга таалаан чер удумзураан ышкаш, ыржым-на барган.

Карактыг болза, хаяларда астынгылаан селеме дег доштарны-даа чаптаай. Согур кижиге час колдуунда-ла куштарның үннери-биле билдинип турган. Кежээлерде аал артында куш-даа эдер, үгү-даа чаш уруг өттүнгүлээр, ындазында арай чииренчи сүргей.

Частың дүнеки үннери коргунчуг, эртенги үннери тааланчыг болган. Удавас хамнаарактар ырлажы бээр, ынчан ылап чүрек таалаар. Чашкаадайлар, матпадактар чайтыгайндыр эде бээрге, хөглүг чайның хөгжүмү диңмиреп үнгени ол.

«Ак деп өң хар-биле өңнөш. Ай база ак.

Хүн кызыл, от кызыл, ону авамдан дыңнаан мен. Элдептиин аа, кызыл өң чылыг, агы шала соок?...

Хаялар сарыг, көк, өкпөң... Мен оларның чүгле чаңгызын дыңнаар мен. Чаңгы база янзы-бүрү: өткүт, чидиг, чоон...

Чер кара. Кара дээрге — оожум, дүн база оожум. А меңээ кандыг-даа өң чок. Мээң мурнумда бүгү-ле чүве муңгаш. Чүгле үннерни дамчыштыр азы суйбап тургаш, бодумну долгандыр турар чүвөлөрни дөзевилеп билир мен: борбак, шөйбек, бедик, кырлаң, бизең, чиңге...

Хаялар бедик-бедик, сүвүр-сүвүр, кадыг, соок, кыры хоюг. Ындыг болгаш, олар үннү дозуп, чаңгыландырып турар ирги бе? Кара кайгамчык аа! А-а-у-у! Мээң кыйгымны дуу бир хая өттүнүптү, ооң дужунда хая база. Че, ам шупту ууңайнчып туруп бердилер. Дыка-ла тенек хейлер аа бо!» Шораан хая кырынга хүнге дөгеленип, бодунуң бодалдары-биле шак ынчаар чугаалажып орда, ону Сандак ирей кыйгырыпкан:

— Бээр келем, оглум! Буура кырында кара булуттар диргелип тур, удавас хадыыр боор, Эдер-Куйнуң хөөмейин барып дыңнаар бис бе?

— Оой экис! Ынчаалы харын, кырган-ачай. Ам чаа чаңгы дугайында бодап олурдум. Часкы хаттар үрүп кээрге, Эдер-

Куйну хөөмейлеп эгелээр дээр-ле болгай. Тоолзуг куйнуң ырын дыңнавайн, бо өртемчейге канчап дириг чоруур!

— Дириг чораан назынында динмиттиг-ле чорбас бе деп ырлажыр ышкажык, эр хей! Чечен менде, чечек черде дээр эрниц бирээзи сен-не-дир сен, Шораан. Чеве!

—Чеве!

Бичи кижиниң буянын болгаш улуг кижиниң мергенин үлежип өңнүктешкен, бирээзи көрбээни чок ак баштыг, бирээзи дыдыраш кара баштыг ийи кижичеттинчип алган Шөгүрнү өрү үнүп бар чорааннар.

— Эдер-Куйнуң чиге дужунда ийде үнүп келдивис. Бедик деп чүвени билип тур сен бе, оглум?

— Билбес боор бе, кадыры кежээ-ле даг-дыр! Чүрек сиңейнип тур. Моон чуглуп бадар болза, октаан даш дег, ийни куду дукпуртуланып бадар-ла боор деп коргуп тур мен — дээш, Шораан каттырган.

Сандак ирей база каттырыпкан.

— Артывыста хаялар база каттыржып тур! А-у-у!

— А-у-у! У-у-г!

— Чаңгының онзазын аа, кырган-ачай!

— Шыяте, хат сыыгайнып келди. Ам-на дыңнаалап көрем.

— Сүлде бо! Дужувуста мургу-даа ышкаш чүве дүүлөй-дир!

Чоорту бүүңейнип эгеледи. Адыр, адыр, ам-на!

— Сыгыр! Сыгыр! Хат күштелзин.

— С-с-и-и! С-с-ү-ү!

— Күүс-күүс! Хат күштелип олур! Ам-на дыңна!

— Авайыым, ам-на хөөмейлеп эгеледи!

— Бв-ү-ү! Ү-ү-х-ү-ү!..

— Авыра! Ылап-ла хөөмей!

— Ол кандаай куйул, кырган-ачай? Дириг кижичышкаш хөктүүн аа?!

— Ол хаяны өттүр арга чарыында бир аасташ куй бар. Өскээр чугаалаарга, хаяның ортузун өттүр ээргииштелип, бир талазынче үнө берген куй-дур ийин. Хат ооң ээргииштелип үнгөн хоолайынга чаңгылангаш, «хөөмейлеп» турары ол-дур. Кым билир, бурун шагда бистиң өгбелеривис бо куйну-даа магадап чорааш, ону өттүнүп хөөмейлей берген чадавас. Үнү чок хаязы безин ырлап турар кайгамчык чер-дир ийин.

— Харын де. Ам демгизинден бедик үнде бүүгейнип тур. Оо богда, шынап-ла, хөөмейзин!

— Эдер-Куй дыка-ла бедик дагның кырында ийин моң. Чаа-Хөл шынаазы дуу-ла чаптылып чоктаан. Улуг-Хем дөвүн, ак аргамчы дег, дыйлаңайнып бадып чыдар. Чаш кижн сээң келир үең шак ол делгемнер дег ажык. Кижн төлү каяа-даа чоруур, куш төлү каяа-даа ужар. Караам чок дээш муңгарава, оглум. Кижн кандыг-даа бергелерни шыдап эртер. Шөгүр сынын ашканывысты бодап чоруур сен. Бо кыжын үжүк таный бергениң демдээ ол болзун.

Эр кижн сураанынга албан чедер деп чүве бар. Че, ам бо сынның кырында чаңнык дүшкен чарт дыт бар. Оон бызаанчы ыяжындан барып кезип аалы.

Четтинчип алган ийи кижн арт кырында бизең хаяларлыг куу арысканга келгеннер.

— Кудай ойнаан ыяшты үш чыл болганда ажыглап болур дээр чүве. Мен бо дытты назы бара көрүп келдим. Чаңныкка чара шаптыргаш, олчаан каңналып калган ыяш чораан. Шаанда бистиң Чөвүлээр бызаанчының адаккы ыяжын моон алган. Үс-түкүзүн шыгын үндүр хайындыргаш, ышка кадырган шивиден кылып каан. Аа богда, ооң эткири кунук кижн ыглап оар чүве чораан!

— Ийи аңгы ыяштан кылыры ужурлуг турган-дыр аа?

— Ужурлуг-ужурлуг. Бызаанчының хос бажы-даа, уну-даа үннү чаңыландырып үндүреринге херек. Шиви үннү арай хоюдар. Кижиниң төрөөн үнүнге чоок, хоюг болза-ла, эки болгай. А дыт кадыг болгаш, дузалал үннү чаңыландырып каастаарынга херек. Кандыг-даа ыяш шириленип каткан тудум улам эткир апаар.

Чаның хылын чуктаары база-ла ужурлуг. Үннү бедидир шөйерге, сыйылавазын дээш, шала чымчак аян кирип хоюдары ол.

Сандак чугааланып тура-ла, чартык кулаш хире доорбаш чартыын оя шаап алган. Ону согуурга, кыңгыңайнып турар болган.

— Охо! Эткири, ана, эстеме чүве боор аа, кырган-ачай!

— Чугаажок. Ам чүгле бызаанчыны сиилбип кылыры арткан. Чалбарып каайн, адыр. Арттың улуу сенде болзун, артынчактың

улуу бисте болду, аттыг-сураглыг Шөгүр-Тайгазы! Бедиктерниң аялгазы берттиг-шораан салым-чолду чиигедип чоруур эш болзун! Эдер-Куйуң дыңнадывыс, эткир ыяжың алдывыс! Өөрүп четтир-дивис, эки эдилеп каар бис. Салым-чаяанны хөгжүм-биле байыткаш, чаңгыс-саарзык чоруктан ойлап, сая-сая кижилерниң аразынга, хей-аъттыг сен ышкаш, бедик алдарлыг чоруур бис, Эдер-Куй!

АГАР-ЭЛЕЗИН

Даглар кырынга олура берген кежээки хүн, көске суп каан хаарыыл дег, кыза берген. Ол бичии када булут артынче чаштына бээрге, Алага-Тайгазы хөлегеленгеш, адыгыр кара маңгыс дег, дүрзүе берген турар. Булут тайлы бээрге, демги-ле эргизипкен шой дег хүннүң азыы кара шорааннарның аразындан база катап бакылап кээр. Сактырга, Адыгыр-Маңгыс бажын ажыр хан моостап алгаш, кызыл караан ажыдып каап, удуп чадап чыткан ышкаш...

Кудайның бо чүзүл дээрге, эртен хам-калчаа изиириниң демдээ-дир.

— Бөгүн ээлчег бисте эвеспе, хоювус-даа үнүплетти, кырган-ачай.

— Барзын-барзын харын, оглум. Изиг дүшпээнде Агар-Элезинге барып оъттазыннар.

Сандак ирей калчан-хүрең шарызын эзертеп мунупкаш, Шораанның ак молдургазының бурундуундан чедип алган, оозунуң саксагайын шыңгырадыр челдирип орган.

— Элезинниң изии кончуг боор аа, кырган-ачай?

— Чок, оглум. Чогум агар элезин белен изивес. Чөремелени берген дош ышкаш, ооң кыры тускай каъттыг, белен изиг эрттирбес.

Агар элезин база элдеп солун боор чүве, изиг хүнде күскү хемниң чеңи ышкаш, шыыңайнып дагжап чыдар.

— Оой эчен! Ону барып дыңнаар-дыр.

Ишти-Халыынның арга чарыы ам-даа хөлегелиг. Мында эртенги сериинниң тыныжы олчаан. Хову кежир шуушкан хой аңаа оожумнап оъттай берген. Чайның кидин-не бышкан оџдун кодан хой күлдүй шава бээрге, кулчазыг чыт ооктуруп келген. Шораан азырыпкан:

— Кулчазыын але, кырган-ачай! Чүү кончуг чүвел!

Сандак ирей каттырарга, ооң дериде берген хөй сыгыгларлыг хаваа хүнге кылаңайнып турган:

— Мынча хөй хой-өшкү хары угда сиген кыргып кириптерге, ооң чулуу изиг агаарга бусталып турбас ийикпе. Болар ам моон ыраар ужур чок, Агар-Элезинге барып чуңгулаар бис бе, че?

— Че!

— Адыр, шарыларывысты маңаа дужагылап каайн. Шааш-кактап ыңай болза, бо кончуг калбак-аастарга кижиче дер ужур чок.

Артыы-Халыынның Агар-Элезини — бойдустуң база бир боду бүткен элдеп хуулгаазын тывызы болгай. Ырактан көөрге, саргыак дег каытташкак-каытташкак мугур сарыг тейлер чыдар. Хат-шуурганның оюну ооң хевир-дүрзүзүн өскерттип, бир янзы сиилбип каан болур. Оран-делегейни одурту чиң сөөрткеш, могап-шылаанындан доктаай дүшкен тевелер-даа сагындырар: бирде-бирде «кергиекке куткан ышкаш, кезек талга аскан ышкаш» чумур-ла ояар, кыры дээрге кайгамчык дески, тоол шагның удаан кымыскактары-ла, үзүк-боолук, борбак-борбак чымыраара берген чыткылаар.

Шораан кызыл-даван кылаштап орган. Элезинге буттуң сүстүнери элдеп солун. Салаалар төлүрт дээш элезинче шымны бээр, оон ушта базарга, элезин салаалар аразы-биле кижиргенчи аажок соолаңнадыр агар; чамдык черлерге хөртүк кырлаан ышкаш шуут-ла чуңгулап оар, агар элезин хоорган тараа ышкаш аажок изиг, ында сиңген хүннүң чылыы кижини чиңнеп эгелээр. Сактырга, кижиниң бажын авазы-даа дырап турган ышкаш, шуут-ла чындыраарып каар!..

Согур кижиче ону сактырга, хоюг, кызыл...

— Эң бедик дөңчө үнүп келдивис. Мээң чуңгулап өскөн Агар-Элезиним бо чүве. Адыр, туттунуп алгаш кожа бадыптаалы. Чеве!

— Ур-р-а-а!

— Бажың аткаарлат! Оха-ай! Ок кадалып дүжер болза, айыылдыг. Элезинге хөмдүрүп каапса канчаар...

— Ур-а-а-а! Шиңейнип-ле олур, самолет-ла! Др-р!

— Богда, көшкелени берип-тир, дүрген тур! Холуң кай! Бээр бол, чоогадан үнүп аалы.

Кышты өттүр шимчевейн чыткаш, хар суунга кыры тутчуп калган элезин хенертен сөктүп бадарда, суг саарыпкан чүве дег шиңгейни-ле берген. Ооң чөремеленчек карты чер-чери-биле

тепсипкен чүве дег, «шыг-г-г!» кылдыр тыңайнып чарлып чоруп каан. Элдеп-чиктиг элезин көшке, үрлээн хем дег сиңейнип, ийи кижиниң кырынга кээрге, бакка девидээннер. Көрбээни чок Сандак безин угааны албаарап калган. Чооганы өрү кезек хараганныг кадыг черже дери-бузу шаагайны берген чүткүдүп-ле органнар.

— Аа өршээ! Мындыг-даа чүве көрбээн мен, корга бердим, оглум!

— Элезинниң шиилээринден кулаам дүүңейни берди. Аа богда! — деп, Шораан айыыл эрте бергенинге өөрүп чугаалаан.

Олар ам-на каттыржыпкан.

— Кончуумну-даа! Угааным чанып бар чыдары ол-дур. Элезин одунмаанда, эртежик аңаа чуңгулап болбас дээр чораан. Э-э-те, кончуумну, бурунгуларның чагыын уттуп бар чыдар.

— Чүгө ындыг чүвөл, кырган-ачай?

— Ой та, оглум. Хуурмак чугаа ыйнаан. Агар элезинге аза бойлаар, айыылдыг дээр боор... Бо-даа болбаан чүве-дир. Моон соңгаар бээр келбеңер, оглум. Олчаң биле сен ийи багай чаш улус чораан болзуңарза суг, элезин көшкеге бастырып каар силер. Төвүт чуртунда элдеп коргунчуг элезинниг даг бар дээр чораан. Хенертен казыргылааш, элезин агып бадарда, хөй чиңчилерни ооң белинге олчаан хөөп каапкан. Ол черде кижии сөөгү ак сай. Сөөктер, шуурган болганда, элезинче шымны-даа бээр; чамдыкта хүн дээп орда көөрге, сам ойнаан койгулар дег, хөй кижии баштары, аксы-дижи шаарарган, каттыржып хөглээн аг-шериг ышкаш үнгүлөп кээр...

— Ийи, чииртимин!..

— Ол болза халап деп чүве-дир. Бо чоруувус дугайында кымга-даа ыттакас сен.

— Чээ.

Ийи кадарчы аалга келгеш, агар элезин дугайында кымга-даа ак-хар ашпааннар. Ол чорук өңнүктерниң чажыды бооп арткан.

Шораан бойдустуң хуулгаазыннарын бүдүү иштинде кайгап чораан. «Агар-Элезин, Эдер-Куй — өртемчей тывызык-биле долудур оо! Бир звес тывызык чок болза, кижиге чалгааранчыг ыйнаан. Чүглө эртем-биле оларның чажыттарын тайылбырлап болур. Дүрген-не школага өөрөнзе!»

БАЙЫРЛЫГ, КЫРГАН-АЧАЙ

Тайгага чайлап өөрөнгөн мал иштик черге шыдажыр эвес, ымыраа-сээкке мажыңайнып-ла эгелээр, сыңар чер тыппаан чүве дег маңнажып туруп бээр.

— Чер баарлыг амытанның оозу чөп, эът дылдыг кижини ынчаар тудар болза, халак-дилээн төп, хилинчээн чугаалай бергей; элезин дылдыг адыгуузун чүү боор, куртуй бердим, кулугурлар, чүнү көрүп ор силер дээр харыктыг эвес, кудуруун содуңнадып, чиде халчып турары бо ыйнаан — деп, Сандак бүгү байдалды тодаргайлаан. — Чечек-чимис хадып турар сериин тайгаже үнө бериңер, уругларым.

Удавас сургуул тараар. Олчаңны ынчан ушкарып алгаш чеде бээр мен.

— Изиг Шөгүрге канчап чайлаар сен, кырган-ачай?

— Бистиң бо каш малывыс маңаа пат өөрөнгөн, чылдың чайлаар болгаш. Тараа кадарар ажылым база бар. Ам канчаар, хүлээнгени күштүг, чортуп чайлаар мен ыйнаан, оглум.

— Тарааны чоп кадарар чүвөл, кырган-ачай? Маңнажып чоруй баар мал-маган эвес.

— Ха-ха! Маңнажып чоруй барбазын барбас-ла харын. Ынчалза-даа ону чиир дээш, олче маңнажыр амытан кончуг хөй: хой-өшкү, база мал, күске-күжуген, дуруяа-куш — кайызын ол дээр! Хожутку салбайтып калбаска, дуруяаның чазыйы, ана, чүдөн дора, дош ышкаш чаагай тарааны узун думчуу-биле тө шаап кааптар.

Тоол шагда чаңгыс борбак үрезин бүдүн өртемчейни чемгерген чүве дээн. Чаа дайын чаа төнгөн, Ада-чурт аш-чуттуг берге үеде-дир, оглум. Ынчангаш хол куруг ораны арын-нүүрге багай, ачаң канчап дерги садыы кылып турар-дыр. Ол бо арык-сумун кулактап, суггаржып-даа чыткай мен.

— Эмдик аътты өөредир, чаа этти чарталдырар. Кезек шенеп көрөм, акым — дээш, Багыр оглунуң бызаанчызын ирейге тутсупкан.

— Шак-ла ындыг. Чаа этти хөнүдөр деп чүве бар. Чугуң чор бе, каям, Шораан.

Өңнүктөр өг хөлегезинде Сандак ирейниң кылган чаа бызаанчызын магадаан органнар. Кол өзээ саат өңнүг ак-сарыг

дыт, а кыры шала хүреңсимээр пөш. Аът бажы болгаш кулактары — кызыл-хүрең хараган. Хылдары ак хар дег аът кудуруу — дыка-ла көрүштүг эт болган.

Чазының хылын чуктап чоруй, Сандак: «Адыр, өгге бараалыңар. Изиг хүнде даштыгаа үн орта үнмөс боор чүвө» — дээн. Ол дөргө барып олурупкаш, бызаанчының хөөнүн бодунуң үнүңгө чижеглей кирип алгаш, өгбелерниң хоочун ырын бадыра берген:

*Буураарган Буураны,
Бугаланган Демир-Сугну.
Кажараарган Буураны,
Кажалаанган Демир-Сугну.*

Хоюг болгаш шала шөйдүнчөк аялга аяс даң хаязының Буура кырынга чоорту чырый бээрин, бедикке чеңгип турган чуга булуттарны эртенги хүннүң херелдери алдыннаптарын чырык хөөнүг мажор аяны-биле чуруп эгелээн. Аялга ынчаар-ла чоорту хоюп, Буураны алгап орда, ирей оожум чугаалап орган:

— Чаш богбаны-даа болза, көзүрүңгө хан дүжүрбөс дээш, чоорту мунуп өөредир, чаа бызаанчыны база-ла ыңдыг, депижеле бедик үннерге албадап кайы-хамаанчок хирээлеп болбас, чоорту эдиктирер. Эззиниң эви-биле, эггиниң доңу-биле деп чүвө бар. Бызаанчы база, дириг кижиниң сеткили ышкаш, дыңнангыр. Муңгак-даа аялганы кажан, каяа ойнаарын кижидопап чоруур. Аяс дээрден дораан-на диңмиреп келбөс. Баштай бүргээр, оон сидиреди кудуп кээр, че, оон-на кудук-чайык...

Сандак «Өскүс касты» хөлүндө шай аартап орап улустуң тоону-биле, оон чоорту кударадыр ойнагылаан.

— Боду эдер эт-тир, оглум. Эгезинде черле ыңдыг, арай кыжыраң, чоорту хөнүгө бээр, дириг кижиниң үнү дег, ыяңгылап орап апаар чүвө. Чүглө өйлээр сен! Бо хире ширилени берген ыяш каш-даа кижидыныны көөр. Кырган кижиниң холунуң буянын кагбайн чор, оглум. Хөгжүм сээң чонче орууң болзун.

— Четтирдим, кырган-ачай! Эки ойнап өөренип мен. Ачай, бызаанчы кылып берген кырган-ачамга бир өшкүдөн берип көрүңерем.

— Ажырбас-ажырбас, оглум, белээм болгай аан.

— Эр хей! Шевер кижиниң холун черле актаар апаар. Бурун чаңчыл ыңдыг-ла болгай.

— Че харын, арай деп саап ижер малдан ойталаарга кайыын боор. Багай кадай амыраар ыйнаан.

Чайның башкы айының бир эки хүнүндө Чакыймаа шайының үстүн Буураже чажып турган. Ол хүн олар Чиңгеже көжүп үнүпкен. Аалдың улуг өгбези караа көзүлбес оолдуң бажын чыттап каан.

— Байырлыг, кырган-ачай!

Ийис анайлыг, инек дег эмиглерлиг, дөңгүр ак өшкү кажаа иштинге эдип туруп калган.

Олчаңны ап чорааш, Сандак Чаа-Хөл өөреникчилеринге чагып орган:

— Бо күзүн маңаа караа көзүлбес оол өөренип келир эвеспе... Алыс боду өткүт угаанныг, шоваа эр. Човулаң эдилээн кижиге карак-кулак болуп, дузалажып чоруңар, оолдарым. Аскак кижиниң чанынга саа базар, селби кижиниң чанынга караан бazyп алгаш чугаалаар деп өгбелерниң чагыы-дыр.

— Орукту баштай изээн киж и бисти эдертир сен, уруум. Оон башка мен кайнаар, кымче кирерин уттупкан мен.

— Ажырбас, ачай. Аъдывысты херим иштинге баглап кааш, директорнуң өрээлинге баар бис. Силерни үдеп кирипкеш, коридорга манап турар мен.

— Кады киргеш органың дээр, канчап билир, дуза боорун. Дыка байысаар деп энир бодуң чугааладың чоп, Олчаң.

Олчанмаа

— Ынчан арай хөөредипкен мен. Кортпа-кортпа Шораан, киж и билбес чүве айтырбас чораан. Ынчан шынап Сынаа башкы турган, ол дыка шыңгыы. Ам Хойлакаа башкы-ла болгай. Ол дыка эки-дир ийин. Чымчак.

— Кадыг-чымчаан канчап билир, көөр карактыг эвес. Баргаш, тудуп-суйбаар эвес.

Адашкылар каттыржыпкан. Шораан черле тывызык, девидек-сеп чораан сеткилин оюн-баштаа-биле боду-ла оожуктуруп алган.

Багыр кедээр көөрге, Шанчы бажының шарланнары алдын-сарыг өңү-биле, күстү баштай бис көрдүвүс дишкен ышкаш,

чалбыышталдыр хып турганнар. Челер-Ойнуң чүгениниң суглуун ол шыңгырт кылдыр шеле каапкан. Сериин сырын эстеңгирлеп, сеткил-сагышты сергеди үрүп келген.

Ыштыг өгден чырык школаже, оон улай ак ордуларже эртем сүрген караа көрбес оолдуң оруу ынчаар эгелээн. Ол орук карактыг кижиге безин каалама эвес. Каш катап шораан-бертиг, кадыр сынныг. Ону чүгле дадыккан тура-сорук болгаш изиг күзел шыдап эртер.

Азаның бичези кончуг дээн ышкаш, алгы-кышкызы кулак түүлээр, каттышкан анай-хурагандан дора хөй сургуулдуң ортузубиле Олчаң чара чүктүп чоруп орган. Шораанны чедип алган ачазы ооң соондан чыда калбазын кызып, дери төктү берген, шошкуй аарак, базып орган. Сыгыгларын шугумнар дег баскылап каан көк-көк костюмнерлиг, ак моюндуруктарлыг, кызыл галстуктарлыг, холдарында чечек туткан ара-түмөн ажы-төлдүң өөрүшкүлүг арын-шырайын көөр эвес, хаяларга хартыгадан оглун хопталаан хөй таан чиилээн ышкаш ыыт-шимээниң ханаларга чаңгыланырын Шораан кайгап чораан. Даңгаар мындыг чүве болза, башкының чугаазын кижиге канчап дыңнаар?..

— Карааң көр, язы! Мурнуңда кижини!

Уш-баш чок ону ужур таваргы дег тенекпейлерге хамаарыштыр улуг оолдарның шириин алгызын дыңнааш, ол харын чүгээр оожургап чораан. «Сотпа дег улуг оолдар бичиилерге болчур болза, эки-дир». Ол мурнунга камгалал кылдыр көдүрүп алгаш чораан холдарын болчукчуларга ооргалангаш, ам-на салып бадырыпкан. Улуг оолдар кезек көскенген соонда, языыл чок шамагалар, уजारның шимээн-дааштыг агымының оожум эзремге келгеш намдай бээри дег, шыпшың-на барганнар: «Ой, оолдар караа чок кижиге-дир. Кш-ш!..»

«Ш» деп үнге сымыраныышкыннар, дүктүг-арылар ыды ышкаш, кулакка анчыы сүргей чаңгыланып чорупкан. Имилеме карактарның олче шивегейлеп турганын Шораан эндевээн. «Кончуг саңгапайларны! Мени кайгап турарлары ол-дур. Аастарын бөөшкүннепкен чүве дег, шимээн бардылар! Согур кижиге көрбээн болгай аан болар».

— Оо, адашкылар, экии! Шумбуу башкының чугаалап орап оглу бо ышкажыл. Адың кым ийик моң?

— Шораан.

- Ханың кажыл?
- Он ийи.
- Ол ажырбас. Архангельск чурттуг Михаил Ломоносов, ашак диттип кыжыртип турза-даа, хамык байларның кырынга үнгеш, орус чуртунуң улуг эртемдени болган. Назында барымдаа чок, кол-ла чүве чүткүлдүг өөрениринде.
- Шыдаар-ла шаам-биле чүткүүр мен, башкы.
- Кашка чедир санап шыдаар сен?
- Муңга чедир чайлыг мен.
- Казыыр, кадарынга кандыг сен?
- Муңнуң иштинге муңгарлыр чүү деп.
- Па, ынчаарга бир класска олурган херээң бар бе!
- Олчаңның билир чүвезин чайны өттүр дооза өөренип алдым.

– Хирезин көрүп тургаш, ийи классче-даа шилчидипкей. Бо бижикти алгаш, оглуңарны интернатка чыттырып каңар, эш. Дыка сагыш човаваңар, ажырбас. Башкылар аңаа онза кичээнгейни көргүзер апаар. Ол дугайында бодум-на хайгаарап көөр мен.

ЧОЛДУҢ ОРУУ — ЧОВУЛАҢНЫҢ ЫЫЗЫ

Шораан, мени буруудатпайн көр. Чогаалымга согур деп сөстү ажыглаар дээш, дыка-ла дидинмейн келдим. Ол сөс хөлүн эрттир кадыг азы кандай ышкаш сагындырар. Ам бодап олурарымга, бистиң өгбелеривис чүвени чиге-ле чарт сөглээринден арай сестир: өлген дээрде «бурганнаан» азы «кызыл дустаан», улуг кижилерни хүндүлээринден ойзу-кыйзы шолалаар, согур деп човулаңны кээргээнинден караа багай азы караа көзүлбес деп чымчадырын кызыдар улус бооп-тур. Ынчангаш селби кижиниң чанынга караан базып алгаш чугаалаар, аскак кижиниң чанынга саа базар деп мерген угаадыгның үнүп келген ужуруда ол. Баштай ушкан эжин шоотпас деп чүве бар. Аскак кижиниң чанынга буттуг-ла мен дээш маңнап ыңай боор болза, оон эпчок чүве кайда боор. Өгбелерниң үлегер чугаазындан алгаш көөрге, кол-ла чүве кижиниң мага-бодунуң четпезинде эвес, хамык ужур угаан-бодал культуразында болгаш мөзүшүнарында-дыр.

Хөй чондан шала хоорук шөлээн өзүп орган элээди өннүүм сени ниити чуртталга чери интернатка эккеп кагдым. Ында кандыг-даа аажы-чаңныг кижиге бар. «Чыланнның шокары даштында, кижиниң шокары иштинде». Бо үлегерниң овор-хевирлиг дээжи колдуунда карактыг кижилерге чедингир болза-даа, сен кижилерниң агын-даа, каразын-даа чоорту биле бээр сен.

Коңганың үнү — эртемче кыйгырган чаа үениң кыйгызыдыр. Ол — чолдуң оруу. Аңаа удур шаптараазыннар туруп келзе, черле ундарава. «Эргээ өөрөнмейн, бергээ өөрөн» деп Сандак ирейниң чагыын утпа.

Аваң сени чүге Шораан деп адааныл? Сээң салым-чолуң шораан-берттиг, аңаа муңгарылба, оглум, эр кижиге кандыг-даа кадыг-бергени шыдап эртер деп элдээрткени ол эвес ыйнаан.

Че ам, кирилдем соксазын, тоожумну уламчылаайн.

Олчаңмаа акызын чедип алгаш, эжик чоогунда ийи дугаар одуругда партага аппарып олуртуп каан.

— Соңга чоогунга олуарга өске шимээн кичээнгей чардыктырар, артынга — хөй сургуулдуң ыйт-шимээни башкының чугаазын дыңналдырбас, хана эдерип үнер-киреринде-даа эптиг, бо-ла дээрэ боор, акый.

Шораан дуңмазы «акый» дээрин бодаарга, чоогунда өске кижиге чок-тур деп билген. Улус аразынга болза ол ынча дивес, акызы дуңмазындан бичии класска боорга, чованчыг деп чүвени Олчаң эки билер.

— Партага олуарга магалыын аа, эниим. Эптиин! Хоюун! Чүгле көөр болгаш бижиир турган болза...

Шораан улуг тынган. Олчаң ону эскерип кааш, куюлдурган:

— Бир класска-даа үр болбас боор сен. Директор башкы, кезек када хиреңни көрүп тургаш, өрү классче шилчидер бис диди чоп. Башкының айтырыгларын сүрээдевейн, бодамчалыг эки харыылап тур.

Коңга эдипкен. Сентябрьның аяс хүнүн өттүр хүлерниң арыг үнү кың-кың кыннып, кара сугларның болгаш сарыг бүрүнүң бышкан шынарын чарлаксаан чүве дег, шартылааның хөгжүмүн дуй базып, школа девискээринге уяңыландыр тарап турган.

Резин улдуңнары дыгырткайнып турар чаа идиктерлиг оолдар, уруглар классче сөктүп кирипкеннер. Ажык эжиктен эзиннелген агаар-биле хөй кижиниң тыныжы ооң арнын изиңнедир үрүп келген. Согур оол, бир чеже бодундан човааны ол ийикпе, чүс-чүс карак ону шивегейлеп келген ышкаш боорга, бүгү боду изиргени берип-тир. Эжик ажыттынып орда, ооң артында бир-ле оол бар-ла шаа-биле «Ш» деп үжүкке үнүн дыңзыды аарак сымыранган:

— Башкы келди, туруңар!

Сургуулдар, хойган торлаа дег, дүрт кылдыр тура халышкан. Шораан база туруп келген.

— Эки-и, оолдар! Олуруп алыңар.

Башкының үнү дыка чымчак, барык-ла ие кижиниң бодунуң төлүн чассытканы дег, эвилең дыңналган. Шораанның девидээнинден кирижелген нервилери ам-на салдынып, ооң мурнунда тараа хоорган изиг пашта, оттан эзипкен чүве дег, дериткенинден мойнунга чыпшына берген хөйлеңи хенертен соолаш кылдыр адырлы берген.

Журналда даңзы езугаар кыйгырып оргаш, кижини бүрүзүн танышканының соонда, башкы самбырага үжүктерни бижээш, оларны кыдырааштың шугумун барымдаалап тыртарын таваар айтып турган. Ол чамдык өөреникчилерниң чанынга барып, демир-үжүктү шын тударын безин көргүзөр болган.

Башкы Шораанның чанынга чедип келгеш көөрге, ол самбырада үжүктерни картондан оюп каан үжүктер-биле ол-ла чурум езугаар парта кырында чыскаай салып орган. Согур оол бодунуң аргазы-биле кичээлдеп органын көргөш, башкының чүрээ шимирт дээн. Аңаа канчаар дуза кадарын билбейн, башкы кезек алаңзый берген турган.

Караа көзүлбес кижиден кандыг-ла айтырыг салыр ирги дээш, бүгү класс база шимээн барган. Хензиг када үзүктелген ыржымны чүгле соңга шилинде муңгашталган ымырааның ыдыды үзе кирипкен.

Башкы эпчоксуна бергеш:

— Сеңээ бо үжүктерни кым кылып берди? — деп айтырган.

— Ачам оюп берди. Үжен алды үжүктерни холум-биле таныыр мен. Чугаалаан-на сөстериңерни бо үжүктер-биле кожуп шыдаар мен, башкы.

— Ынчаарга эки-дир, Шораан. «Бөгүн сентябрь бир» деп домакты кожуп көрөм.

Согур оол сумказындан кассаны ужулгаш, чаза салган соонда, ооң карманныңа үжүктөрни суккулааш домакты кожа каапкан.

Бүгү класстың кичээнгейи база катап ында барган.

— Ынчаарга кашка чедир санап билир сен, Шораан?

— Муңга. Оон-даа ыңай. Үлээр, көвүдөдиринге хирелиг дээрден башка, кадар, казыырынга шору мен, башкы.

— Ынчаарга бир класска үе чидирип олурган херээң бар деп бе. Комиссиядан тургускаш, өрү классче шилчидерин бодап көөр бис. Ачаң чүнү кылып турарыл?

— Дерги садыы кылып турар, авам дасык даргазы.

— Эртем-билигиг өг-бүлө-дир. Оларның салдары болбайн. Кичээл сөөлүндө чугаалажыр бис аа.

Коңга эдипкен. Олчаң бодунуң клазындан бир оол эдертип эккелгеш чугаалаан:

— Таныжып алыңар. Интернатка кады чурттаар эжиң-дир, бо Шораан.

— Мени Шораан дээр.

— Мени Кечил дээр. Холуң кай. Өңүктөр болур бис. Менден четтинип ал, үнгөш кээли.

— Олчаң, сен чорувут, эниим. Кечил эжим мени кезек четсин. Эй, аал, бо шамагалардан дыка улуг-дур мен бе? — деп, ол ооң кулаанче ээге аарак сымыранган. Кечил чаа эжиниң өдө-чара шоваазын ооң бир-ле дугаар чаңнай каапкан аажызындан эскерип кааш, өөрээн: «Мындыг эр-биле өңүктежиپ болбайн канчаар».

— Сээң эктиңге-даа четпес думаа-халаңнар-дыр, аал. Коңга эдипти, клазыңга аппарып каайн, че.

Өөредилгениң чымыжы, ширтек сыраан азы чүң ээрген херээжен улустуң ижи-биле дөмейзимээр болза-даа, бир-ле элдеп сөглеттинмес таалалдыг болган: кезек-кезек чүглө демир-үжүк тыылаар, ында-кайда думчуктар дагжаар. Шак ол ыржым доктаай дүжөр аразында, демги соңга шилинде ымырааның ыылаары дыка тода дыңналып кээр. Ак саазыңга көк будуктуң изээн угулзаларын көрбөс-даа болза, Шораан кичи-биле чугаалажыр үжүктөрни танып алыр дээш, бүгү-ле күжүн үндүрүп, бижиттинип орган кожаларының кызымаан магадаан. Эртем чедип алыр дээнде, кым-даа ыңдыг болбайн.

Коңга база катап чапсарны чарлапкан. Ол мурнунда партаның эринден туттунуп чорааш дашкаар үнөр дээш, көөр эвес, хөөкүй аңаа турган будук шилин чууп бадырып-тыр.

Бичии Шеңнениң, дерин төп оргаш, бижип алган үжүктерин көк будук хөме-ле барган.

Хайыраан кыдырааш!

Ак кыдыраажы, будукка борашкаш, көзүлбейн баарга, Шеңнениң сагыжы караңгылаш-ла дээн. Ол хомудааш, мөөрей берген:

— Карааң согур кижии сен бе!

Шораан баштайгы согугну ынчаар алган. Борбак шилге холунуң дээпкенин, шала кырынче ооң кыңгырткайдыр чуглу бергенин, оон төгүлген суук чүүлдүң

бодунуң холунга соолаш дээнин билген-даа болза, Шораан Шеңнениң хомудаанын четче билбээн. Ынчанмайын канчаар, ол хөөкүй бодунуң «үүлгедииниң» кол-ла ялазы ак саазында дээрзин көөр эвес. А Шеңне болза арыг, чараш кыдыраажын будукка былчапкан дээш, ол шагда кончуг ховар будуунуң шили бусту берген дээш, хомудаан болгай. Күжүрнүң кы-лыын ооң дүгдүне берген хаваан-дан, чаштар долган караандан көргөн болза, Шораан буруузуна бербейн. Хамык-ла ужур ону көрбээнинден база согур деп сөглеткенинге, арнынче чиге шаштырыпкан чүве дег, ол хомудай берген.

Шораан кедип чорааны кара карааның шилин ушта соккаш, буду-биле чуура тепсепкен:

— Ийе, согур кижии мен! Көрүп алыңар!

Ооң карактары агараш дээн. Ол ийи холу-биле арнын дуй туттунупкаш, ыглай берген... Будукка борашкан кыдыраашты хараадап турган Шеңнениң «аарыкчылары» ам-на Шораанның талазында келгеннер:

— Ыглава че, акый. Шеңне сени билбээн-дир.

— Сени көрбөс кижиге деп билбедим, акый, буруулуг болдум.

Шеңнениң үнү сириңейнип, шын-на сеткили-биле акымайлап чаңнап турарын билип кааш, Шораан ам-на бичии «шамагалар» аразында улуг кижиге мөөрөп турар кончуумну деп бодундан човай хона бергеш, ыглавайн барган.

— Мээң кыдырааштарымны ап ал, эниим. Мен дөмөй-ле аңаа чүве бижир эвес мен.

Шораан кеден сумказындан элээн каш кыдыраашты ужулгаш, Шеңнеге берип каан. Ол эпчоксуна-эпчоксуна бирээни алгаш, өскөлөрүн Шораанның сумказынче дедир суп берген.

— Чемненир өй чедер берип-тир, сени столоваяга чедирип каайн, акый.

Шеңне Шораанны чедип алгаш, столоваяга углапкан.

Чолдуң оруу ынчаар човулаңның ызы-биле эгелээн.

ИНТЕРНАТКА

Ногаан эзим хаажылаан өкпөң-кызыл туругнуң ортузунда, Улу чара бүлгүрүпкөн уургай аксы дег, чарыктан аттыгып үнгөн ужарны аяс хүн көөргө, агаарга чаштагылаан миллион-миллион дамдылар чайынналып ойнаан херелдер, алдын-доос куштуң кудуруунуң түмөн-чүзүн өңнери дег, челээштелип хып-ла турар. Дыка-ла хөй хоорайлар кезидим, кайгамчыктыг уран чараш фонтаннарны көргүлөдүм, ынчалза-даа Хан-Дээр ишти Кызыл-Туругга көргөним бойдуштуң боду бүткөн ужары дег хуулгаазын фонтанны каяа-даа көрбедим.

Дүннүң кара думаалайы шак ол онза чурумалды дуглаптарга, ынчан хоолааштың шың иштинде чүглө даажы дыңналыр боор чораан. Харын-даа харааданчыг.

Эзим ишти дүмбөй. Бедик шивилерниң кырында дээрниң чүглө ойбуну көстүр. Ынаар ыракта хем кежир кертийгилээн сыннарның дүрзүлери шал-бул бүлүререр. Дүн эгээртинемс делгемнерни кара думаалайы-биле шуглапкан. Чырык чокта, дыка-ла ээнзиргей. Үгүлөрниң эдери таан чииртим. Одаг чок болза, та канчаар бис? Ол чүглө эът быжыраарыңа азы шай хайындыраарыңа херек эвес, биске чылыы болгаш чырыы-биле эң-не эргим.

Люстра чайнаан кайгамчык шиник театрга сеткил-сагышты хаара тудуп келир самны көөрү солун-на, ынчалза-даа эзим

иштинге күскү одага кадыргыны шиштеп алгаш, тоорукту хүлге хөмгөш үрүңнөп каап, оттуг кезектин даажын дыңнап организмн таан утпас мен. Бурган турган болза, чаңгыс ол дээш аңаа тейлээр ийик мен.

Эх, ол хүннүг ужарны, саарыгда кадыргыны, саргыл пөште тоорукту караа чок өңнүүмге оода чаңгыс катап көргүзүп көр деп тейлээр ийик мен.

Ынчалза-даа ол чок. Күжүр Шораан ынчангаштын хүннү көрбөс салымынга чалынмайн «эртем чок кижиге эртен-даа караңгы» деп үлегер чугааны бодааш, араатарнын интернатта хөй-хөй ажы-төлү-биле кады чурттап, эртемче чүткүп оары бо.

Коридорга хензиг-ле ыыттаарга, ханаларга үннүң чаңгылань-рын ол магадап орган. «Ува-а» кедээр хаяларга-ла ындьг боор, өшкү дайгырарга, чаңгы дыка өткүт, кижини өттүнгөш, улажы-ла бээр. Өггө чоп кижини ону эскербес боор ийик. Чеже-даа кижини алгыржып орда, хову-биле дөмөй, ыыт-шимээн чидип турар. Ой шынап, кидис үннерини сиңириптер турган боор. А мында чугайлыг бедик ханалар. Оларга кижиниң үнү чаңгыланып турбайн канчаар.

Адырам, мээң орнум эжиктен кирип кээрге, өрээлдин оң талазында. Черле чогуу улуу кайы хире өрээл боор бо ынчаш? Базымнап тургаш, билип алза чүл. Бирээ, ийи, үш... Узун дурту сес, дооразы дөп-дөрбелчин. Чанымда Кечил, ооң ындында Сесер-оол. Солагай азыгда Кыргыс Кызыл-оол. Шору-ла эрлер бо, багай эжин карактап турар.

Шоолуг-ла улуг эвес өрээл ышкажыл бо, Кызыл-оолга чүве чугаалаарда, чоп кончуг алгырар кижини боор мен. Азы Кашпал чурттуг болгаш, ындьг ирги мен бе? Мээң өгбелеримни, шапкын хемнер чанынга чыдар болгаш, бот-боттарынга үнүн дыңзыдып чугаалажыр улус дээр-ле болгай. Моон соңгаар чугаалажыр эжимниң бодумдан ырак-чоогун бодап чоруун адырам. Канчап билир, караа чоктуң кырынга кулаа база дүлөй деп улус бодай бээр.

Интернат ол үеде барык ээн, сургуулдар картошка казып чоруй барган. Шораан ынчангаш шөлээттеп, бодунуң бодалы-биле чугаалажып, көвүдедилгениң болгаш үлелгениң таблицадын доктаадып орган. Тула бергенде, стол кырынга от ыажын төккөш, дөмөй каттыныгларнын түнүн үндүрүп ап, шээжилеп орган.

Кудумчудан кижиги кирип келгенин Шораан дыңнап каан. Олынаар чугааланган: «Па, чоп көңгүс ээн чоор, мээң багай оглум кайы өрээлде ирги?»

— Авам-даа ышкаш!

Шораан холун мурнунга тудуп алгаш, дүргөн үнүп келген:

— Кым мында кирип келди?

— Оглум! — дизе-ле, ооң авазы кудумчунуң өске талазында ыыттаан.

— Адыр, эниим, аңаа тур, мен бодум чеде бээйн.

Кулуннуг бе безин удаажыраан богбазын эргеледир ышкажыгай, ие кижиги кээргенчиг төлүнгө оон артык. Чакыймаа оглун сагынганын чидир чыттап, кужактаан.

— Артында өрээлче кир, авай. Тос деп каан-дыр бе?

— Кайыын-даа үнүп келгениң көрбедим, мырыңай өске талазынга дилеп турган-дыр мен. Черле харын, оглум дыңнап каар чадавас дээш, чугааланып турдум.

— Үнүңү дораан танып кааптым, авай. Өрээлдин эжи харын-даа ажык турду. Үнүп орбужемге, өске талаже углапканың ол-дур.

— Бо сандайга олуруп ал, авай.

— Хамык өөрүң кайыл, оглум? Элеш дээр кижиги-даа чок, кайгап.

— Картошка казып турар. Шефте. Өөрүм мени улуг ээремчик басыптар сен дээш, арттырып калды. Шөлзөн боорга, амырап, кичээл кылып ордум.

— Өөренири берге-дир бе ынчаш, оглум?

— Хөй кижиги аразынга баштай арай девиденчиг чорду. Ам мүн-не чаңчыгып бар чыдыр мен. Башкылар билиимни хынап тургаш, ийи классче шилчидипти.

— Экизин аа, оглум! Эр хей! Ам үе-чергемден озалдаан мен деп хомудава, шүве.

— Чажыттарым ам-даа эвээш, ийи класста безин менден ийи хар бичии оолдар бар. Ийи-чаңгыс мээң-биле чажыт эрлер бар-ла, ынчалза-даа олар катап соктааннар боор чорду.

— Чүү эртемге берге-дир ынчаш, оглум?

— Төрзөн чогаал-даа чайлыг, дыңнап алгаш утказын чугаалап каар мен. Санга база шору мен. Өөрүм оолдар картон саазындан саннар оюп берген. Суйбап оргаш, башкының тайылбырын эдерип,

бүгү-ле аргаларны өөренип тур мен. Биживес болгаш, орус, тыва дылдың дүрүмнеринге пат боор мен. Бир эвес диктант бижидер болза, шын бижииринге бергедээр боор мен. Чурулгага... Пластелинден садып бер аа, авай. Бир-ле чүведен тудуп көрүмзе, чүвөлөрнүң хевирин билип алырымга дузалаар боор.

— Пластелин деп чүү боор, эниим?

— Улустуң соңга сыскыыр митпиргей чүвези аан.

— А-а, ийе-ийе, ам-на билдим. Чүве тудуп өөренип де даан. Тыпты бербейн, сураглаар мен, оглум.

— Музыка база өөренип тур мен. Радио магалыг-дыр! Оон хөй-ле чүвени билип аар. Чамдык ырларны дыңнап орташ, ойнаксаам кээр.

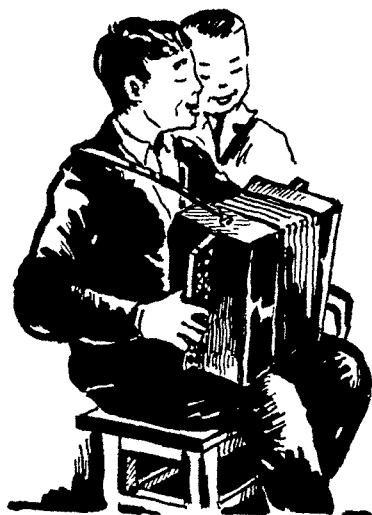
— Ол-даа чайлыг, эниим. Чанзан-оол садыгжыдан чеди пуд тараа-биле гармошка алыр болдум. Эртең эккээр мен. Чодураа чөкпөк, дүлгөн этт эккелдим, холуң кай, эниим.

— Экизиин! Этт чиксеп турдум. Чөкпөкти оон чиир мен. Бо тумбочкага суп каг, авай. Өөрлеримге база бээр мен.

— Ынчанмайын канчаар, эниим.

Чакыймаа эртенинде оглунга гармошка эккеп берген.

Кежээлерде интернатка игилдин хоюг үнү арай шеглээн, орус гармошканың өткүт үнү дыңналып турар апарган.

Шораан интернатка ай-даа четпейн сургуулдарның хөй кезиин таныыр апарган. Кым кижини кылажындан, үнүнден, чаңындан сактып алыр: Кежикмаа чиик-чиик, шала дыдырадыр базар, Зоя чоок-чоок, шала саяк кызырак дег, чымчаңнадып келир, ооң үнү база онза. Оолдарның базымы ырак-ырак, сактырга аар-аар, чамдыкта-рының идиинде кадыг хөм баглап каан чүве дег, төлүредир... Дуска келген аң дег, чүстүг сиген сый баспас кеден-гиирлеп базар эрлер база турар.

Чудуул оолдар чүдөн илден, чазыыргаан хой дег, кайы ырактан

думчуу чүргүткейнип чоруур... А таакпылаар оолдар — кээшпезиг, беломорзуг, кылбышсыг... Кижиги бүрүзүнүң хеви безин тускай чыттыг.

Шораан кижилерниң сеткил-сагыжын оларның арын-шырайындан көөр эвес, бир-ле дугаарында сөглээн сөзүндөн билип алыр. Кижиги кижиден каралыг, киш киштен кара деп чүве бар, ол чүве чугаалаарда, дыка хынамчалыг. Хөрээ мурнаан, ады соңнаан чамдык оолдарның аксы-дылы ойда-кайда. Олар хос дүүрге дег, он сөстү тоо-быдаргай чулчуруп орда, Шораан топтоу сүргей чаңгыс сөглээр.

«ГАРМОШКАЗЫ ХАМНАП ТУРАР»

Кежээниң-не алгы-кышкы-биле «хөм соктаар» оолдарны ол үннеринден танып алган. Соңгаар-оол чоон үннүг, кижиги чанынга келгенде, узун болгаш, үстүндө хая көңгүрткейнип турган чүве дег.

Хеймерек чолдаксымаар: «Чанында борбак хөмнү бээр теvidем, аал!» — деп, чидиг үнү-биле алгырарга, кижиниң кулаанга сыйыңайны бээр.

Куштаараң дыка келдир: «Бе-бээр, ку-к-куду са-салып-п-там, а-ал-л» деп тырта берген чүве ышкаш чадажып чыдып бээр. Ойнап турган оолдар ону кыжыраан болза, хейде-ле кылыынга шыдашпайн, чаа шурааш баастаарда, кижиги дозар арга чок, мячик чүгле сыйт дээр, шуут өлүмнүг. Оолдар ону пат билир, командазы арай суларап чорда, ол-бо таладан «Кук-куду, ку-каре-ку-у-у» дижиپ кускуннажыр. — Кыска чалгын кылыр-ла, и-ий!!» — деп хөөредир.

— Мяч на игру!

— Аа богда, ачыр-дачыр!

— Кумаяктавыт!

— Чок! Чок! Колхозчу чүведен.

— Бертинде азыг хос!

— Кук-куду манай берди, ку-ка-ре-ку шылай берди!

— Эки көдүр!

— Чеве! Өлүрдү-ле!

Ынчап барганда эң-не дүшкүүрлүг. Кончуг кижиниң ам-на бааста келген! Аарыкчылар-даа, ойнакчылар-даа ам чүгле көдүрер кижиден хамааржыр деп билир. Ол кижиниң дээрге, Куштаараңның күзээн-не черинге борбак бөмбүктү агаарга азып каар, шала

мадагар, делгем хөректиг, хөжүлээш үннүг Дырышпан болбазыкпе. Аа богда, ооң каап бээри бүзүрелдиг, сетки кырынга чаңгыс-ла карыш өрү азып каар. Күжүр Куштаар сеги кырында хөкпешче шураан диис-биле дөмей караш дээн соонда, дарс кылыр. Ол ийи-даа блоктун ортузунда хензиг дыдыын черле соора көрбес, өттүр шааптар. Эрттирипкеш хомудаан эрлериң чукурарга, чүгле таалайы дазылаар. Шөл ортузунда камгалалга патсымаар эр турган болза, ону чыттыр шааптар. Шору-даа эрлер ооң баазын диттип алырындан сестир, чок-ла болза улуг эргек, чок-ла болза ортаа салаа кызырт дээн соонда, булчуп чоруп бээр, дээк ойнаттынмас. Эрниң баазы сүрлүг-ле.

Шораан база ооң хажыызындан дүшкүүрелин өөскүдүп чазылдырар дарызы дег, «хромказы»-биле аскыр дагааның үнүн өттүндүр этсир идепкейлиг аарыкчызы апарган.

Бир-ле катап Чадаанадан бөмбүкчүлөр ноябрь чыскаалында аалдап келген, амыр эвес эрлер болган. Хенертен темп алгаш, сес нойлуга чеде берген. Чаа-Хөлчүлөр салдынып эгелээн. Куштаараң база чок, Кызылдыва ойнап чоктаан. Кижиги бүрүзүнүң караа хем өрү: «Чазактың саралазы кажан-на келир ирги? Күжүр Куштаар келир болза, канчаар ийик, оон башка шөлдүң ээлери күш чедер харыы чок апарганнар».

Тос бирээ турда, Чадаана оолдары күжүнге менээргенип, «японнап», «кыдаттап» — болбаазын аргалар көргүзүп эгелээн.

Ынчап турда Кызыл автобузун уткаан оолдар Куштаараңны бо-ла мурнунда көдүрер чыгыы сөлеп алган эккелгеннер. Ыды чиде берген албаарап турган көрүкчүлөр «Куштаараң!» деп сөстү дыңнааш, кадыыр-биле терең сигенни ажыда шаапкан чүве дег, орук ажыды ийи чара бүлгүрлү бергеннер.

Ону кошкак ойнакчының орнунга кирипкен. Кожууннун чыынды командазынга чаа кирген Куштаараңның сураан чадаанчылар каяа билир, чолдамыргай оол-биле солуушкун кылырга, удурланыкчылар ону эскербээн-даа. Кижиги бааска келген соонда, өттүр шаап туруп берген.

Буга коданынга кончуг дээн ышкаш, шөлдүң ээлери ам-на дирлип эгелээн.

Чавырлып бар чыткан аарыкчылар дузаашкынын база катап өөскүдө бергеннер:

— Кежээлеп турган капитанның холу кадырлы берди-и!

— Хөөкүйнүң хоказын шарып бериңер, таныжы хозуп кааптар.

Гармошка-биле демнешкен дузаашкын ам шуут кожумактарже шилчип эгелээн:

*Чадаананың оолдары, оолдары
Сакпай тенек, таанда-ла, сакпай тенэ-э-к.
Эгезинде хүндүлээрге, хүндүлээрге,
Эмин эртир бардамнады, кежээледи.*

*Куштаараңның баазы кончуг, баазы кончуг,
Кулажылап дүжүрерде, дүжүрерде,
Куу тосту кудуруунга баглапкаштың,
Кулбуйжупкан ырбаплаттар, ыят-ыят!*

Көрүкчүлөрнүң одап дузаарынга, хартыга дег шүүргедээн чаа ойнакчының халдаашкыннарынга чадаанчылар салдынып, «чүге чидиң, чүге чидиң!» дижип чарбыжарынга өйлежип калганнар. Сан чадаанчыларның ажыынга он бир биле бирээ турган болза, ам шуут деңнежип келген. Чаа-хөлчүлөр эрес эжиниң ажыы-биле удурланыкчыларын шак ынчаар ызырты четкеш, удуп алганнар.

«Куу тос багладыпкаш» чанып бар чораан аалчылар эрткен оюнну чамдык черлерге сукуржуп, халактап, чамдык черлерге каттыржып сайгарып чорааннар:

— Чолдак-сортай чүвең кежээ эр барды аа, аалдар!

— Шуут сыйт дээр, чүдек дыңзыг сойлук-тур! Ортаа салаам ажып чор.

— Шавылаар, солагайлаар шуут зверь! Оң холун аннып чыткаш, солагайлап шавылаар, черле дозуп чададым.

— Артында мегелээр, хос чер соора көрбес.

— Чолдак хирезинде, шураары диис-ле! Хей сен!

— Холу узун аза чорду.

— Хөлүн эрттир хөөретпеңер, хөгжүмүңер шупту багай, хөкпештер! Хамык ужур каап берип турар хөрегер эрде деп чүвени канчап билбес силер. Агаарга азып каар деп чүве олдур!

— Хамык ужур болельщиктерде база бар.

— Ийе-ийе! Сोगур эрни аайын тыппас мен! Хамык улус хөөктүрүп турда хей, оттуг кезек чүшкүрген-биле дөмей, гармошказының ыыды хамнап турар!

— Аскыр дагаа өттүндүр алгыртыр, бугагылаштыр бустадыр
— үен хей чорду!.. Ха-ха! Куштаараң оон хөөрээш, куштай
бээр, ындыг-даа азаларны кым көргөн!

— Сен олче көөр дээш, кончуг хей чигениң ол де?..

— Чок, аал, Суворов музыка чокта тулчуушкунче кирбес
мен дээн дивежикпе.

— Ол-ол. Кулугурларның хей-аъдын шак ол согур оол-ла
көдүрүп каапты ышкаш. Бистиң-даа бо эрлерни,.. эдерткен ыдым,
дергилээн хойтпаам деп, чөгенчиг улус чорду. Каш парт-порт
дээн соонда, сөс-даа тыппас, аксын дуй шаптырып алыр...

— Шош соонда чудурууң чайба, аал!

Шак-ла ынчаар орукка улуг сайгарылга кылганының
түңнелинде, маргылдааның маадырлары Куштаараң биле Шораан
апарган.

Ол тиилелгениң сөөлүндө Чаа-Хөл сургуулдары караа көзүл-
бес эжинге бүдүүзүндө дендии ынак апарганнар. Куштаараң
ону: «Чалгыным адаанга кызып алгаш чоруур чаңгыс дуңмам,
бо чок болза, чолдак чалгыным хыралыр, чода-мойнум сынар!

— деп аашкынар. — Бергедей берген таварылгада ооң хромка-
зының үнү-биле хей-аът киргеш, тевер-ле мен» — деп хөөрегилээр,
ойзу-кыйзы мактаныптым бе деп дүжевес-даа, чүгле дашка дег
караан бazyп каар.

Херек үелерде кижиниң соруун көдүрер эжин угаанныг
ойнакчы канчал уттур. Куштаараңның Шораанга бүзүрели дээрге-
ле, бүгү школаның аңаа көргүскен бүзүрели болгай.

Шораан ол бүзүрелди кыйымның хөгжүмүнүң күжү болгаш
чидиг сөзү-биле чедип алган.

КОМПОЗИТОР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

Бир-ле хүн суурга хөгжүм-шии театрының артистери келген
деп чугаа тарай берген. Сургуулдар концерт эгелевээнде-ле
клубче сөктүп каан. Шораан база аңаа турда, ачазы бо чедип
келген.

— Сээң-биле карышкаш, интернатка четтим, оглум.

— Ачай! Ой экизи-ин! Билет садар көпеем чок муңгарап
турдум.

— Аа, сеңээ билетти садып кагдым, эниим.

— Оой экис! Четтирдим, ачай. Кажан чедип келдиң?

— Дем-не. Садыглап чордум. Сени черле концерт көрүксээн боор дээш, баштай билет сада шаап алдым. Композитор Лаптаң бистиң кудавыс боор кижиге болгай. Ону мында дидир. Бээр келем, барып ужуражыптаалы.

Багыр оглун чедип алгаш, сцена дужунда өрээлче кире берген.

— Экии, Сай Сайынович!

— Оо, кускун кара кудамны! Эрт-эрт, бээр бо сандайже. Сол-менди-ле беңер!

— Сол-сол! Эки тур бис. Хат-кавыскы, хар-чам чүгээр ийин.

— Кайда кыштадыңар аан?

— Шөгүрде бис ийин. Бо багай оглум мында өөренип турар. Музык-хөгжүмге элээн сонургалдыг кижиге бо. Ынчаш концерт сөөлүндө дыңнап көргөш, арга-сүмеден каткан болзуңарза?

— Аа бо бичии кижиниң дугайында дыңнаан мен. Келгениңер эки бооп-тур. Бисте баян ойнап чоруур эш бар. Безьязыков деп кижиге. Чажында-ла ийи караа көрбөс... Ол хиреде ооң ойнаары кайгамчык! Менден дээр. Ам дыңнай бээр силер харын, эртежик барып олуттарыңар ээлептиңер. Кижиге хөй-дүр, шуут мыгырт! Кирип чадай бээр силер. Концерт сөөлүндө бо өрээлге чедип келиңер, хөөрежир бис.

«Сураглыг артист кижиге-биле ол хире хостуг чугаалажыр, ачам база амыр эвес-тир» деп, Шораан бүдүү иштинде амырап орган. Концерттиң башкарыкчызы көрүкчүлөргө байыр сөзүн хоюг үнү-биле чымчаңнадыр сөңнөп, караа көзүлбөс баянисти чедип алгаш, оркестрантыларның мурнунга эккеп олуртуп каан. «Караа көзүлбөс кижиге-дир», «согур кижиге-дир» дээн бижирээш-киннер зал одурту «С» «Р» деп үннерге чаңгыланып чорупкан. Ол бижирээш-киннер Шораанның сеткилин серт кылган... хылдыг хөгжүм хары угда чирт дээн, саяк аъттар шыңгырадып орган-биле дөмөй сергек аялга куттулуп-ла эгелээн. Самнаан кыстарның хөгжүмнүң аайынга чагырткан чаңгыс аай базымнары база манзаның сирилээн даажы Шораанның кулаанга, минниичел мага-бодунга шивейликтир дээп, сагыш-сеткилин хайныктырып келген.

Караа көзүлбөс музыкант Василий Безьязыков допшулуурга, баянга орус улустуң шаандакы ырларын ойнай бээрге,

көрүкчүлөрнүн чүрээнге кударал-даа, өөрүшкү-даа катай-хаара куттулуп турган.

Концерт төнөргө, адашкылар Лаптаңның өрээлинге кире бергеннер. Ооң ынчаарда «Авай» деп вальзы бүгү Тывага чаңгыланып, кидин-не сурагжып орган үези.

— Василий Сергеевичиниң ойнаары кайы хире-дир, че? — деп, композитор айтырган.

— Сөглээр чүве тыппас мен, кайгамчык-ла-дыр!

— Күзээр болзуңза, сен-даа база ынчаар өөренип ап болур сен! Каям, дыңнап көөр-дүр, чүгө ойнаар сен, эниим!

— Че, харын, игилге шенеп көрейн.

— Василий Сергеевич, идите сюда, перед нами слепой мальчик, он играет на тувинских народных инструментах. Послушаем его. Бо игилге билир аялгаларың ойнап көрөм, эниим.

Өске этке кезек эптежип чадап оргаш, ооң хөөнүн кирип чоруй, Шораан «Бууарган Буураны» оожум ойнап эгелээн. Аялга куттулуп кээри билек, артистер, эжикте сырылган доора улус шимээн-не барган. Оолдуң сүрээдээни чоорту чидип, музыка-биле сеткил-сагыжы демнешкен соонда, «Өскүс касты» улам хоюг, улам уяңгыладыр ойнагылаан. Хөгжүм соксай бээрге, магадаан үннөр дыңналган:

— Хөгжүмгө чаяттыганы оол-дур!

— С него-то получится музыкант!

Артистерниң макталынга чедир ойнапканынга караа көзүлбес оол аажок өөрээн.

Василий Сергеевич клубтуң баяниси Муравьевту кыйгыргаш, аңаа чугаалаан:

— Сен элээн билдилиг ойнаар чордуң, Володька. Бо оолду нотага өөредип көр, мээң дилээм-дир. Ындыг дыыжы кижиге хөгжүмчү болбас аргажок, көөр-даа сен!

— Кызыдып көөр мен, башкы — деп, ол хөйнүң мурнунга аазаан.

Ол ужуражылга Шораанның хөгжүм делегейинче кокпазын улам алгыдып, сеткил-чүрээнге изиг күзелди оттур чалгыннапкан. Шораан ол-ла хевээр клубка кээп турар апарган. Володя бир баянны аңаа тудускаш, ооң салааларын клавишаларга шын маңнадып, өске баянга ноталарны боду ойнааш, ол үннерни Толяга (бодунга эптиг кылдыр Шораанга ол ындыг шола берген) тыптырып, үннерниң узунун кезектеп санаарынга өөредип турган.

Шораан удаваанда, үннерниң аттарын Володя номчуурга, ону баянга ойнай каапкаш, бөдүүн аялганы боду тыптар апарган. Өөреникчизиниң сундулуунга Муравьев база өөрүп турган.

— Чаа аялганы баянның ийи талазынга ойнап орташ, башкызының дузазы-биле ону хөй үннерге байлакшыдып каастаары чүден-даа хандыкшылдыг, солун болган.

Чогаадыкчы ажылдың өөрүшкүзү шудургу чоруктан келир деп чүвени Шораан бодунга ажыдып, хөй улус мурнунга арны чоорту чазыгып, клубка болуп турган танцы кежээлеринге «Амурнуң чалгыгларын» аяанныы сүргей шелип орап апарган.

Муравьев хөйүнү караанга көстү берген ажылының түңнелинге бүдүүзүндө чоргаарап, кежээ өттүр чааскаан чеже «хирээлээр», үлүг эрттирип орап дузалакчылыг апарганынга амырап турган.

Эки кижиле ужуражылга элөп читпес исти арттырар. Лаптаң биле Безьязыковтуң чагыы Шораанның салым-чолунга чогуңгур дузаны чедирген. Ол ийи хылдыг игилден хөй үнүг баянче шилчип, нотаны танып, хөгжүмчү оруунуң чаа чадазында келген.

КАРАҢҒЫНЫ КАҢЧАП ТИИЛЭЭР?

Бо айтырыг чүгле согур оолду-даа эвес, башкылар коллективин база бүгү классты хөлзедип турган. Бакаан башкы Шораанны программадан озалдатпас дээш, хүннүң-не аңаа бир өөреникчини кожуп каар. График езугаар үлүг эрттирер өөреникчи ооң-биле кады онаалга кылыр, аңаа чечен чогаал номчуп бээр, хостуг үезинде ооң-биле кады кинолаар турган.

Кинонуң дыңнаар каналын дамчыштыр Шораан дыка хөй чүвени билип алыр.

Кинода болуушкуннарның хөгжүлдэзин билип алырынга бирээде, маадырларның аразында чугаазы кол чугула. Ийиде, хөгжүм. ак болгаш кара күштерниң аразында чөрүлдээни күштелдиреринге, музыканың уран дузазын чугаалааш чоор. Ылаңгыя согур кижиге ол арга болуушкуннарның янзы-бүрү тывызык талалыын ажыдарынга болгаш маадырларның сагыш-сеткилин, аажы-чаңын билип алырынга дузалаар.

Оон ыңай уран-чечен кинолар согур оолдун хөгжүмгө өзүлдэзин байыдып турган.

Кино сөөлүндө оолдар өрээлинге келгеш, изиг-изиг маргыжар. Оларның чамдыктары көргенинге үндөзилеп шал-бул сактып

алган чүүлдерин колдаткаш, болуушкуннарның ниити хөгжүлдезин будап эгелээр. Ынчап барган таварылгада Шораан маадырларның чугаазын колдаткаш, будалган эпизодтарны орнунга катап эде салгаш, маргылдаага ап үнер. Ол бүгү-ле чүвениң ужуун, сөстен туттунуп чыткаш, тып эккээр. Чамдыкта уттупкан чугааларын азы нарын болуушкуннарны музыканың дузазы-биле сактып келир.

Маадырларның хөделиишкиннерин көргүскен үнү чок көргүзүглерни ооң кады орган эжи аңаа чедир чугаалап бээр: «Спартак хүлер дег шыңганнарлыг адан ышкаш эр-дир. Ол узун негр-биле гладиаторларның тулчуушкунун көрүп ор. Негр караан-даа дырбаш кылбайн, ону хажызындан шинчилеп ор. Чеве, тулчуп кирипти. Негрнің оң холунда узун сыптыг адыр серээ, солагай холунда четки. Спартак чүгле чолдак кинжалдыг, хол шиди кедип алган. «Уе, серээ-биле соора шашты. Шете, кижинң серээден апты! Хүрежи берди. Пик, негр ойтур тепти, херимде чыгап келди, и-ий! Кижинң боскунда серээзин чедирип келди...»

Кечил үнү чок көргүзүглерни чугаалап орда, шуут хей! Футболга делегей маргылдаазын тайылбырлаан киж-биле дөмей, өске улуска шаптык катпас дээш, эжиниң эктинге сегелин үстүрүп алгаш, бижирткейнип-ле орат.

Чамдыкта экранга дендии дүшкүүрлүг байдал үезинде, меңнээнинден чанында эжин нугуй тудуп олуруп бээр, оозу кончуг...

Оолдар согур эжиниң чүве доктаадып алыычалын магадаар. Ылаңгыя ол хөй оранныг саннарны квадраттап турда, кайгамчык. Хойлакаа башкының салдары-ла боор, математикага ол база бир шылгараан өөреникчилерниң бирээзи турган.

Бир чеже согур оолдуң кичээнгейи дыңнаар кулаанче чая берген болгаш, ыңдыг ийикпе, ол чаңгыс дыңнаан чүвезин олчаан утпас.

Шораан чүгле орус дылды эвес, немец дылды база хандыр өөренип турган. Ооң сонуургак угаанынга чаа сөстөр бир кулактан киргеш, өскезинден үндүр хадып турбаан, эки хөрзүнге тутчуп үнген дыттың быжыг дазылдары дег, улам ханылап, чаа өзүмнерни берип, чаа-чаа билиглер-биле байып-ла орган.

Борис Полевойнуң «Езулуг кижиге дугайында» тоожузу эш-өөрүнүң аңаа мурнун былаажып номчуп турганын Шораан сактыр:

— Кандыг-даа кичээлден ол хире сеткил ханышкыны албаан мен. Аянын болгаш тода номчуурунга езулуг улуг маргылдаа чоруп турган. Хөйүнүң номчулгасы эгелей бээрге, дежурный башкы кирип келгеш, хажызынга дыңнап орат.

Кижиге бүрүзү эң-не тода, аянын болгаш сагыш-сеткилибиле хандыкшылдыг номчуурун кызар. Сек демдекти барымдаалап, үн доктаашкынын кылып, дыңзыткы дег сөстөргө үнүнү чогуур тембрин немеп, аян сөстөрин диргизер... Оо, чурумалдыг уран номчулга кайгамчык-ла хөй тывызык долган чараш кичээл!

Сесер-оол бодунуң үлүүн эрттиргеш, улуг тынар. Ооң частырыгларын өөркомдан келген дежурный улуг класс өөреникчилери айтыр. Дежурный башкы сүмелээр. Мээң билип алганымны, номчукчуга хамаарыштыр үнелелимни база айтырат. Че, оон беш кижиге хол көдүрүп бадылааш демдек салыр — дыка-ла шыңгыг турган.

Чаңгыс черге олуруп бээрге, хан-дамыр сулараар, ооң уламындан шагзырап эгелээр. Аныяк организм ынчангаш чайгаар-ла шимээшкинге туралыг. Оон ыңай күш-ажыл өөрөнгөн чүүлдерни быжыглаарынга база чугула. Шораан ону билбес хире эвес. Ынчангаш ол интернатка бир-ле эжибиле демнежип суглаан турар. Чок-ла болза кудук чанынга суглуг хумуңну үндүр долгаарын бо-ла хүлээниптер.

Сесер-оол оон айтырат:

— Хумуң сугже чүгө кирбейн-дир, оол?

— Кадыг телонуң дыгыгый суук чүүлдүң дыгыгындан биче болган-дыр.

— Ам чүнү кылза, экил ынчаш?

— Хумуңну аартадыр шөктүрөр апаар, столоваяның улуг кара шоочазын эккел, эжим че.

Ынчан интернатка школачы кижиниң чурум-сагылгазы дыка шыңгыг, шериг-биле дөмей. Сигналды чаңгыс этсип каарга, орнунга чыдар кижиге чок, шагда-ла бурт-сарт тура халышкан, даштын барып чыскаалыпкан, сула шимчээшкин кылган, сугда чунган турарлар. Шораанның база Куштаараң чедип алгаш маңнаар, пружина шөйдүргөн, шой көдүрткен — канчап-даа турар.

А суг шарыңайнып турган чунар-демирже ол боду-ла кылаштап чоруптар. Ооң кулаа-биле чер уу тывары амыр.

— Эчигейин але, оолдар, дошталы бербээн бе мооңар? — деп, чанагаштанып каапкан эди-кежин дүрбээн турар.

«Бөрзектер хержип өзер, эр кижичошкуп өзер» — деп, шаандагы ашактар чугаалаар. Бир-ле эртен Шораан белинге чедир чанагаштанып каапкаш, чунуп турда, Хөрекпен келгеш:

— Эй аал, адаанда халаңнаан чүң боор?.. Складың чүге ажык чүвөл? — дээн.

— Караам көрбес боордан башка, эди-кежим миннир кижимен, ашак! — дээн соонда, Шораан Хөрекпенни туткаш, чыыра соп эккелгеш, эктинче бир үстүрген.

— Уё, согур боор бо! — деп, Хөрекпен ону одап дүжүрген.

— База бе, шортан! Чоп мээң согурумга четтиң! — дизе-ле, Шораан арны хуула берген, ийи холун бурунгаар сунупкан халып орган.

Хөрекпен ооң арнынче шашкан. Шораан удурланыкчызын туткаш, ооң чиге чаагынче алагадапкан.

Оолдар маңажып келгеш, Хөрекпенни сегирип алган:

— Караа көрбес кижини чүге шаштың, оол?

— Мегелеп көрбээчеңнеп чоруур, карактыг аза-дыр мооңар. Уе чаагым...

— Сен ынчаар мегеленип чоруур сен бе?

— Хөрээн чайып алган, черле туразы улуг хей!

— Чүвүрүн дорзуктааш, шагар-оът-биле аа бериптиңер! — дизе-ле, Куштаараң бо маңап келген.

Оп-меге човуурун Хөрекпен ам-на соксадып алган.

Кечил-оол эжин чедип алгаш, интернатче кирипкен.

Шораанның бажынга ол хүн шоолуг-ла чүве кирбээн. Башкының тайылбырын ол кулак дашты-биле эртирип орган. Сугур оолдуң арны чаңгыс угже көжээлени берген дыка-ла үр шимчевейин орган. Ол карааның адаанда көгериپ орган балыгның саргыырынга-даа эвес, хамык-ла ужур согур деп сөглеткенинге сеткили өйүп даржылып орган.

Шораан чоокта чанмаан. Ынчангаш авазын сактып келген. Ооң ында-хаая ыйылады бадыра бээр ырызы күскү бүрүнүң дагжаары-биле чергелештир сагышка кире дүшкен:

*Кавайлыындан чырык көрбээн
Канчап чонга чоруур ирги?
Өпейлиинден чырык көрбээн
Өске черге канчаар ирги?*

Кударалды хунукчуду, муңгаралды муңгашталдыр сагышты өйүп келир бо ыр чайгаар-ла ооң мурнунда демир шивээ дег бедикке кээп үскен.

Караңгыны канчап тиилээр?

ДӨРТКҮ КЕЗЭЭ

НОМ ДЕЛЕГЕЙИНЧЕ ОРУК

Башкыларның тайылбырын дыңнап тургаш, база эш-өөрүнүң дузазы-биле Шораан чеди классты тергииннерниң аразынга дооскан.

— Дыка-ла шудургу оол-дур. «Бештен» башка мен аңаа өске демдек салып шыдавас мен. Эх, ажы-төл ол хире чүткүлдүг турган болза — дээш, чырыдыышкын яамызындан келген инспектор Командрина башкы улуг тынган. — Бо оолду көргөш, мен бодум безин эвээш эртем чедип алганымга хомудаар-дыр мен, харын-даа ыянчыг-дыр. Кижиде кайы хире чаяан барын ол дыка-ла эки бадыткады. Ийе, школа коллективиниң демниг ижи мында база көстүп турар-дыр. Ынчалза-даа күжүрнү караа багай улустуң тускай школазынче чорудуп көрүңер. Оренбург хоорайда ышкаш чүве. Ону социал-хандырылга яамызындан ылавылаар. Брайль¹ бижиинге өөренип алыр болза, бо черле бирээни кылыр оол-дур.

Ынча кончуг улгатпаан, кижии ортузу-ла хире, кызыл чаактыг, ак-көк карактарлыг, кырлаң хаайлыг башкының сеткилинден миниишкин кылып түңнээн чугаазы хуралга орган башкыларга дээштиг болган. Ооң «ынчалза-даа» деп элдээрткен сөзүндө Шораанны согурлар школазынче шагда-ла чорудар ужурлуг турган-дыр силер деп чемени башкылар эскерип каан.

Чүвени ойзу-даа сөглээш, өзээнче киир кааптар улус чоруур боор, Евстолия Михайловна база ындыгларның бирээзи болган.

¹ Брайль бижии — согур улустуң салаазы-биле суйбап номчуур тускай бижии.

1952 чылдың декабрь 25-те Чаа-Хөл школазының ажыл-агый эргелекчизи Олег Константинович Горкин согур оолду грузовик машина хөрээнге олуртуп алгаш, Саяны ажып чорупкан.

— Караа көзүлбес кижини ажаап-карактаары поезд үдекчилериниң хүлээлгези боор чүве, силер моон ээптиңер — деп, Абакан хоорайның демир-орук өртээлиниң диспетчери чугаалаан. — Бис эки чагып каар бис, ол хоорайның өртээлинде үдекчилер бо оолду школазынга чедирип каар, сагыш човаваңар.

«Оолдуң караанга-даа чалынмас, орустаар, тывалаар оран-шоовазынга ол диспетчер ынаныпты ышкаш, че, харын. Шораан шыдаар» — деп, Олег Константинович ээп ора, бодап чораан.

Сибирьни кежир демир-орук шаккыңайнып чоруп-ла орган, чоруп-ла орган. Өртээлден өртээлче өске кижилер олуруплаттар, чаа-ла таныжып орда, дүжүп-ле каар. Орус-ла улус кончуг хей, ынчалза-даа өске дылдыг кижилер мырыңай типчок, вагоннардан үндүр-даа, киир-даа шуужуп-ла турар. Оларның аразында бертик-бежел, согур-мугур кандыызы-даа бар. Колдуктаажы шыгыраан будундан асканнар, көдүржүп бээйтиңер деп дилээн холундан асканнар, бурган авыралында каш чоостан деп диленген согурлар — ээте, дайын уржуу човулаңның кайызын ол дээр...

Амыдыралдың эрээн-ала агымнарын Шораан ала караа-биле көрбөзө-даа, адыр кулаа-биле дыңнап-ла, саргыыр чүрээ-биле сеткип-ле чораан. Ооң мурнунда чүгле Сибирьниң төнчү чок делгемнери-даа эвес, амыдыралдың тывызык долган терең ээремнери чалгып чыткан. Чоонган боор, кижиге согур-даа болза, амыдыралдың ээремнеринге база эжингей. Мезил ышкаш чаңгыс-ла эрик баарынга чыдар эвес, дагларны-даа ашкай, далайны-даа кешкей.

Чаа-чалбак сөөлү ол үеде кижилерниң бот-боттарынга сагыш човангыр, дузааргаа-даа кончуг болган. Хилис барганнарның кичээндирген чагыы ол чүве ийикпе, кижилер эл-хол эдержиринне күзээр, бөдүүн үе турган. Ылаңгыя ырлаан-шоорлаан улустуң чанынга баргаш, холунга туттунган-на хөгжүм херекселинге хостуг ойнаар: баянназа баяннаар, мандолинге база кончуг, дыдыраш баштыг, делгем хавактыг, караа көрбөс, ол хирезинде эртем сүрүп оран-таңды бар чыдар оолга барык-ла кижиге бүрүзү онза ынак бооп-тур.

Чоп-ла кончуг төнмөс чүве ийик, демир-орук демир аът дег, киштеп-киштеп эстеп-ле орган. Ынчап чорааш, күжүр Шораан

Чкалов хоорайга чеде берген. *(Амгы Оренбургтуң ынчаардагы ады).*

Согур болгаш караа четпес уругларның тускай школазы Печенкин кудумчузунга турган.

Үндүрүк точкаларның үжүк бүрүзүнге чижеглээн туружун барымдаалап салаа-биле суйбап оргаш сактып алыр — брайль бижииниң чуруму ындыг. Клеткада алды үт бар. Үжүк бүрүзүнүң туружун аңаа чижеглеп достайтып каан точкаларны брайль алфавиди дээр. «А» болза клетканың солагай талазында эң үстүндө чаңгыс точка болур. Брайль үжүктөрүн оң холдуң салаалары-биле эгелеп, номнуң солагай талазындан оң талазынче суйбаар, солагай холдуң салаалары үжүктөрнү сүрүштүр слогтап кожуп орат. Ийи холдуң салаалары деңге ажилдаар шыңгыы чурумнуг.

Шораан эгезинде аңаа чаңчыгып чадап шаг болган, салаалар эптешпес, оларның миниишкини база кандай. Башкының тайылбырын удур дыңнап, чүвени угаан-биле дүрген шиңгээдип өөрөнгөн кижиге үжүк бүрүзүн «быттап» оргаш башка кожары дыка шыланчыг берге. Ону арта бир класска аппарып олуртуп каан. Он сес харлыг адан ышкаш эр чеди-сес харлыг чаштар аразынга чадажып оратка, эгенчиг-даа. Оларың дээрге Шораанны бүдүн дөрт ай мурнай берген. Чаш чүвөлөрнүң салаалары база ээлгир, үжүктөрнү шагда доктаадып алкан. Номчуп орда, карактыг киж-биле дөмей, чүгле сыылаар. Адан ышкаш эр чоон салаалары-биле чиңге-тараа-даа шаа четпес хензиг точкаларны тып чадап орда, демги биргиклассчыларның ылгыны дээрге, сизген аразы-биле өдө халышкан күскелер-ле, номнуң каш-даа арнын шылырт кылып; шагда-ла мурнай бээрлер.

Азы өскээр чижеглээрге, айттыг улус шаап орда, шары-биле илгип орган ышкаш, оранчок чыдып каар. Ам канчаар, эртем сүрүп мынча черден келген киж-кызар апар, доңгайып алгаш суйбап-ла орат...

Анна Гавриловна өөреникчизиниң шылагзаанын эндевээн, бичии када ону дыштанзын дээш, өскээр чартыктырып эгелээр:

— Эге баштай силерни мен шуут куруг киж-деп бодаан мен. Кандыг сөөк киж-боор дээш, база тыппадым. Чок-ла болза алтай азы хакас, казах... Чок-ла болза шоор киж-эвеспе деп бодап ордум.

— Мооң-биле мынчап хинчектенирим ол-дур дээш, элээн корткан-дыр силер аа, башкы.

Шораан ынча дээрге, башкызы каттырыпкан:

«Кайыын келген силер?» — деп айтырдым. «Тывадан» — дидиңер.

«Туладан бе?» — деп ылавыладым.

«Чок, Саян артындан, Тывадан келген мен» деп, дыка чарт орустаар болдуңар. Ынчан-на кортканым тайлы берген. Бо оол эртемниг кижидир деп билип каан мен.

— Ийе, мен анаа школага чеди класс доостум, Анна Гавриловна.

— Шораан, ам бо чүведе бижик чыпшырып кагдым, номчуп көрөм.

Согур оол холунда херээжен кижиниң мага-бодун тудуп каан дойну суйбап оргаш, ында чыпшырып каан саазында үндүрүк точкалардан «мама» деп сөстү үжүглөп номчаан. Ол чоорту аңгы-аңгы сөстөрни, ооң соонда бүдүн домактарны, салаалары-биле суйбап оргаш, номчуптар апарган.

Шораан бир катап столоваяга чемненип оргаш, «хамык ужур сээң салааларыңны чажыңдан эгелеп суйбаарыңга өөрөтпээнинде-дир. Ынчангаш оларның минниичели кошкак» деп башкызының эскергенин сактып келген. «Ой шынап, чиңге-тараадан кармактап алгаш, салаа бажыңга өйдүктүрүп чорууйн адыр. Брайль точкалары ол-ла хире хензиг быйыргын чүве чорду чоп».

Шораан поварлардан чиңге-тараа дилеп алган.

— Ону канчаарың ол, Толя — деп, олар айтырган.

Шораан:

— Кушкаштар чемгерерим ол — деп каан.

Ол хүнден эгелээш, Шораан холдарын карманындан ужулрбас апарган. Эреге чугган ламалар дег, салаа бажы-биле тараа саннаарыңга өйлежи берген. Үргүлчүнүң тараа өйдүктүргөш чоруп бээрге, ооң салааларының баштары арта хаварып калган. Ынчап чоруй, чеже боор, олар сагыш-биле тутчуп, угаан-бодалга пат-ла дорт чагыртыр апарганнар. Ол-ла бүгү мергежилгелерни согур оол башкының онаалгалары-биле холбап, бижикке билиин быжыглаарыңга ажыглап турган. Ооң тывынгыр чоруу шудургузу-биле демнешкеш, брайль бижиин кыска хуусаа иштинде шиңгээдип алырыңга дөмөк болган.

Шораан шак ынчаар ном делегейинче бодунуң оруун ажыткан.

Ол бодунуң ынак эртеми музыканы өөрениринге суйбаар точкаларның ажыын билип кааш, кайгамчык өөрээн: «Нотаны ам-на чүрээмге киир суйбаптар мен!».

Шораан эртенги ээлчегде бирги классчылар-биле брайль бижиин өөренип, дүштекизинге база катап чеди класстың программасын дагыннап турган.

Тыва оолдуң музыкага салымныын билгеш, өөрөдилге эргелек-чизи ону чазаныр-даа, даараныр-даа цехтерже-даа чорутпаан. Дугарин башкының удуртуп турганы баян клазынга аппарып каан.

НАЗИЯ

Чаа-Хөл школазынга болза чаңгыс борбак согур оолга сагыш салыр кижиле хөй. Хөйү көөр болгаш, хөмө таварый бербес. Чаңчыкпааны өске черге ядаргай-ла чүве бооп-тур. Согур оолдар Шораанны бо-ла үзер, чамдыкта семей-даа бээрлер. Шораан ынчангаш бирде-бирде кылыы хайныр.

Чогум чоорту чаңчыгга бээрге, согур улустуң интернадын база эртем езугаар эки дерээн бооп-тур. Даштыкы-даа, иштики-даа шимчээшкинге дузалаар таарыштыр кылган техника-ла ында.

Интернатчыларга хүн чурумун сагыырынга дузалыг, үндүрүк саннарын суйбап тургаш билип алып, тускай хол шактары берип каар. Олар чүгле үе тодарадыр эвес, согур кижиниң оруун башкаржыр радио херексели болуп чоруур, шактың браслединде үн дамчыдар хензиг радиокоштурукчу кылып каан. Согур кижиле оруундан аскаш, орук ийинде оңгарже углапкан болза, ооң шагынга үн медээлери алгыржы бээр.

Ол харылзаа херекселин мындыг янзы кылган: школа херимин долгандыр демир дузактарны четкилей асқылаан. Төп пультунуң генераторунда улуг частоталыг ток ол четкиде электромагниттик чалгыгның дузасы-биле согур кижиниң шагында хүлээп алыкчыга үн медээзин дамчыдыптар. Төп пульт радио медээзинден аңгыда, өске бажында кыдыг пультулар-биле демир удазын дамчыштыр ийи дакпыр харылзааны тудуп турар. Ындыг арга-биле башкы күзээн-не черинден ыракта чораан согур кижини кыдыг пультуга келдирткеш, ооң-биле чугаалажып болур.

Согур кижиле кудумчуга кылаштап чорааш, бажыңнарның ханазынга чаңгыланган бодунуң будунуң даажындан оруунуң уун

эндес. Оларның чамдыларының кудумчуга шаккыладып чоруур даянгыштыг болур чылдагааны ол. Кол-ла чүве кудумчуларның туружун сактып алырында. Тускай школаның өөреникчилеринге чурттап турар кварталының македин суйбадып тургаш өөредир.

Дыңнаары хирелиг азы дүлей согур кижилер тускай карак шилдиг чоруур. Электромагниттиг чалгыгның дузазы-биле чаңгы улгаттырар хензиг херекселди оларның карааның шилинде быжыглаан. Үзүпкү дег айыыл чоокшулап орда, чижээлээрге, машинаның даажын ол херексел кулак барабанынга чаңгыландырыптар.

— Сээң дыыжы кулааңга кандыг-даа херексел херээ чок. Аңаа чаңчыгып чоор сен, Шораан. Бүгү-ле «чаңгы тудукчун» бойдус сеңээ харам чокка берген-дир. Шак харын ажыктыг, үе-даа хуваарынга, орук-даа магадылаарынга херек боор. Амыдыралдың ритмин эки дыңнап, ажык чугаакыр-ла чорзуңза, чон — сээң карааң, хөгжүм — чонче орууң — деп, баян башкызы Павел Степанович Дугарин аңаа чагаан.

Согур кижиге ноталарны база-ла суйбап номчуурунга эптиг кылдыр дөстейти үттеп каан болур. Үннерниң узун, кысказын доктаай дүжер черлерин, оожум азы дүргенин — аялганы каастаарынга херек бүгү-ле немелде уран аргаларын янзы-бүрү демдектер-биле айтыр. Ол демдектер одуруглар аайы-биле чаңгыс шугумга сыңмарлажып алгаш чоруп бээр. Оларны суйбап оргаш, доктаадып алыры ындыг-ла амыр эвес. Ийи холга элээн каш аккордтарны хары угда сактып, баянга ойнап оргаш бириктириптерге, аялганың кезик чамдыызы тодарап келир. Алызындан аялгага сундулуг кижиге кезек-кезек үннер бөлүүн тудуштуруп оргаш, чаа ырны азы кандыг-бир чогаалды долузу-биле дыңнаксааш, салааларының болгаш дыыжы кулактың үннер тывар шудургу ажылындан салдыкпастай бээр.

Саазында нотаны суйбап оргаш, аялга үндүрүп алыры — өлүг кушту тынгаргаш, катап ырладыры-биле дөмей берге ажыл. Чүгле салым-чаянныг кижиге ооң-биле быражыр.

Шораанның салаалары эгезинде база эмдик аът дег, дүжүп бербей шаг болган. Оорга-моюн шылагыже хөй үе дургузунда олуруп, суйбаттынып келгениниң түңнелинде ам салаалар эригип, сагыш-сеткил-биле пат-ла тутчуп, Бахтың фугаларын, Паганинниң прелюдияларын чиик-чиик ойнап олар апарган.

Шудургу ажыл-биле чедип алган эртем — кижиге чаа чалгын. Шораан Брайль бижиинге хала чок номчуптар апаргаш, чедишикининге бүдүү өөрүп, хей-аьды көдүрлүп турган. Хөгжүмчүлөр дугайында номнарны харамдыгып номчааш туруп берген. Чамдыкта номчуттунар дээш, чемненирин безин уттуптар. «Ээ богда, мынчап-ла оран болза, кижиге ооргазы хөкпейип каар эвеспе, деп ол чугааланган, — хаак аьдым кайда барды, кезек халааш келийн!»

Караа көрбес сургуулдарның хаактаар оруун саң дорт кылдыр изээш, ооң төнчүзүнде ээр черде хендир шөйүп каан. Шораан чамдыкта аңаа чааскаан лыжалааш келир. Угунда-ла лыжалаар үеде багай көөр өөреникчилер ол шөлге дежурнайлаар турган. Олар көрбес кижиниң мурнунга орук баштап маңнаар ужурлуг.

Шораан ол шөлге чедип кээрге:

— Толя, мээң соомдан маңнап ор! — деп, Назия коңулдуур дег үнү-биле хоюңнаткан.

— Па, сен канчап мында чедип келдиң?

— Орук баштаарым ол-дур. Дежурныйлап тур мен, мени холууруң ол бе кай?

— Холуп-даа эвес, меңээ харын солун-дур, Назий. Бир эвес доңа берзимзе...

— Доңа берзимзе, чылдып бер деп бо сен бе, амыр-дыр бо, харын улам хар-биле эчигейлептер мен.

— Багай акыңны эчигейлей бербе, чылдып-ла берзиңзе эки боор.

— Чеве!

— Бурунгаар!

Назия чугааланып каап, соонда Шораанга дыңналзын дээш, өжөгээр хаактарын халырадыр маңнап орган.

— Шо-шо, доңарымны! Назиата, изиг куспааң каям!

— Изиг куспакты ажылдап аар херек, ха-ха! Баштай маңнаарың көргүс! Оха-ай, эр хей! Чыдып калба!

Шораан уругга чедер дээш, хаак оруундан үндүр баспазын-на кызып, кысты дыка дезидер-даа хире эвес, сыр соондан сыылады иттинип орган. Оруктуң төнчүзүнде ээр черге Назия лыжазын оожумнадып чорда, Шораан ооң кырынга хөмө таварып келген, лыжалар шак-шок үскүлешкен соонда, оол уругнуң кырынга барып дүшкен. Назия харга боражы берген, каттыраарынга өйлежип чуглуп-ла чыткан:

— Кижы кырынче аскымнап канчаарың ол, Толя?!

— Көөр эвес...

— Көрбээчеңнеп, сылдаглаан моң!.. Ма, хар!

Назия чаш харны алгаш, оолдуң арнынче чашканнаан.

— Эй, уруг, эчигейин, ха-ха!

Шораан камгаланган кижы бооп, уругнуң холун баскылаан. Кыстың изиг-изиг дөгдөңнээн эмиглери ооң холунга туттунуп келген.

— Холуң ырат, Толя!

Аныяк оол уругнуң чылыг тыныжы-биле уткужуп келген. Ооң холдары татар кыстың бопугур чаактарын суйбай берген. Уруг удурланмаан, кыска-кыска тынып чыткан. Шораан ооң эриннерин ошкай берген. Ийи чалыы адаанда ак харны уттупкан...

Сөглеттинмээн таалал оолдуң мага-бодунга чымырткайны берген.

— Назия!

— А-а!

— Сен мени көрүп тур сен бе?

— Ийе. Мен чооктан бичии көөр мен. Сээң бажың дыдыраш кара. Эгиннериң мөге шыырак.

— Дыка-ла чараш-тыр сен, Назията. Мен сени сагыжым-биле көрүп тур мен.

— Хаашпайлар чоруп олур, Шораан! Бисти кочулай бээр, чоруулам.

— Холуң бээр эккел, Назий. Хо-па-а!

Тускай школага көөрү багай, кулаа база дүлей оолдар бар. Боттарының чугаазын эки дыңнаvas болгаш, оларның чамдыктары шала хааштап чугаалаар. Олар бичии көөрүңге менээргенир болгаш, согурларны арай бастыксаар. А караа көрбестери оларга хорадааш, «хаашпайлар!» деп шолла берген. Ылаңгыя оларның «атаманы» Коля Рыбак тергиин тенек, туразы улуг. Ол бодун интернаттың хааны мен деп санап турган.

Кыдыг черден келген оол музыкага салымныы-биле бүгү ниитиниң кичээнгейин туда бээрге, ооң Шораанга адааргалы улам хайнып, аңаа өш бодап турган. Ооң кадын ол Назияга база туралаар. Ам кээп Назия Шораан-биле арыг иштинден каттыржып үнүп орарга, ооң өдү чарлы бер часкан. Рыбак чанында өңнүктеринге сымыраны каапкан:

– Эптиг үе эрттирбеңер, язылар!

Шораан хаашпайлар-биле каржып эртип чыдырда, оларның бирээзи ооң оруунга даянгыыжын доза тудупкан. Согур оол доңгая кээп дүшкен. Ону кыжыраан үннер шооңайны-ла берген:

– Кыс соондан маңнаан кырганывыс барып дүштү!..

– Арта согур... Ха-ха!

– Ай, ай, Шораанчик! Старик!

– Ай-ай, Шораанчик! Хунажык!..

– Хо-хо!Согур хунаны!..

Шораан кочу-шоотту өөскүдүп турган Коля Рыбакче удур базыпкан. Назия ону соксадырын оралдашкан:

– Толя, мугулай хулиганнар-биле беришпе! Шош эреп чөңгээлээри ол-дур.

– Билип тур мен, Назий. Боларның-биле таптыг санажыр мен! Кижидора көргөн!

Шораан лыжаларын ужулгаш, чүм харже ырадыр октагылапкан:

– Силер бичии-бачыы көөр болгай силер, а мен шуут согур... чүгле эмеглежи бербөңер. Че, кым шыдавайн тур? Халып келзин!

– Оо, согур маадырны!

Шораан мурнунда турган кижини Рыбак деп танаан. Кол дайзынче ол шын углап бар чыткан болган. Хар дыйыраан соонда, ооң артындан Рыбактың ийи эжи бүзээлей турупкан. «Сегитте кирдим-не эвеспе, арзылаңны арга-биле алып, Шораан. Караам чок-даа болза, дыыжы кулаам, харга шимчээн буттарны эки эскер, эки кичээн!»

Рыбактың тыныжы чиге дужунга кээрге, Шораан ооң сегелин бодап моңнап-ла дүжүргөн. «Атаманның» диштери кыжырткайны берген, ол харже пет кээп дүшкен. Дыңзыг холдар ону сегирип-ле алган. Шораан оларның бирээзин дегээлээш, эгин ажыр шывадапкан. Ооң күжү көкте буга дег дендеп орган.

Үш дугаар халдакчы ооң моюндуруундан салдынмай, ишти-баарынче тепкилээш туруп бээрге, Шораан ону бодунче чыыра тырткаш чыдыпкан.

Шораан удурланыкчызының аксындан дустуг балык чытталып турганын эскерген. «Ол-даа ылап Савелий-дир». Хаашпайның эгиш-тыныжы кулак дужунга шоюңайнып кээрге, ол ону чык-ла кылган.

— Алыксаан чүвең бо-дур, Селедка!

Содаа хензиг када үзүктелип чорда, ооң солагай талазында хар дыйыраан. Элээн узун кижиге ооң холдарын артынга хүлүй долгап, кур-биле шарыптарын оралдажып турган. Шораан ону Рыбак деп танып каан. «Мени хүлүп алгаш, сөгүртүп аар деп бодап турар, амыр-дыр бо!»

Шораанның ээди улам изип, алгыра каапкаш, артында кижиниң чавак аразынче дедир дегээ суккаш, хар кырынче ужур октапкан, кур ооң холунга келген. Терең харда чуглуп чыткан «атаманны» ийи будундан хүлүй шапкаш, Шораан шивилерден туттунуп чорааш, ону ырадыр сөөртү берген. Ооң дузалакчылары, хензиг ыраарга, дөмей-ле чүве көрбөс деп чүвени ол эки билир. Хартаачының аксы-сөзүн алыр дээш, ооң буттарын шиви унунга кызай идип, тыныжын бачыдадыр боой тудупкан:

— Сагыжың сөглө, идегет! Согур хуна деп чүвени сеңээ көргүзүп бэйиң!

— Толя, өлдүм... Моон соңгаар ынчанмас мен!..

Дугарин башкының үнү дыңналган:

— Савелий, лыжаң сал!

Назия маңнап чоруткаш, башкыны эккелгени чаяан бооптур. Павел Степанович лыжа-биле Шораанны согар дээш белеткенип турган содаачыларның кырынга келген. Бөлүк халдаашкыны ойтур шапканының соонда, олар Шораанче семевес апарганнар.

Шораанның бир чарылбас эжи магнитофон апарган. Бахтың чогаалдарында дүшкүүрлүг демиселди дыңнап оргаш, ол бодангылаар: «Амыдырал дээрге, базым бүрү демисел турганы чүл. Анаа-даа школага, тускай-даа школага адаанчылар үзүлбөс, элдептиин?.. Карактыг кижилерни човулаң көрбөс деп бодааным, кайыын ындыг боор, Паганини — шулу демисел, куруг човулаң ышкакыл. О, кандыг кончуг дидим, кандыг кончуг күштүг хөгжүм боор! Ооң скрипказы човулаңны ылап-ла сөглөп шыдаан-дыр! Хөгжүм чок турган болза, амыдырал дыка-ла чалгааранчыг турган боор».

Назия биле аялга ооң ийи чалгыны апарган. Бассейнге эштип-даа тургаш, Шопенниң чогаалдарын ойнап-даа оргаш, Шораан уругнуң хоюг үнүн, чиирбей дег салааларын, шалыңда кат дег чаактарын утпастаан. Назия сагыштан үнмөстөөн, Шораан ооң-биле база катап дужарын күзөй берген. Оон кадын этюдтар,

прелюдиялар, пассажтар, полонезтер — музыка делегейи алгып-ла, ханылап-ла орган. Ол делегейде частып орап шончалай — чүгле Назия.

Шораанның мурнунда ам ийи сылдыс чайнай берген. Ол — Назия биле Аялга.

«АЯЛГАМНЫҢ ААРЫН ТУДАЙН»

Өске черге кижн чаныксап бергенде, берге-ле. Караа чок оол коңга эткен соонда-ла, куюмнай бээр апарган. Сактырга, ырак черде ооң авазы коңгулуурлуг кулунчаан баглап алган, «оглум ап чедер чыгаан боор» деп оозунуң эжелиин эргеледип турган ышкаш. Сагыш саарзык, чиген чем-даа шиңгээл болбас.

Олуртунуп чадап кааш, Шораан хаак шөлүнгө чеде берген. Частың демдээ чылбай хат сыыңайнып келген. Хадыларның будуундан дүшкен шылбыртың хар шыыңайнып баткаш, терең хөртүкке педиңейнип дүжүп турган. Согур оол лыжазын кеткеш, шөлдү ийи-үш-даа долганган. Эригимээр харга шаналарның чылгырын чүү дээр! Аалынче далашкан соңгу чүктүң ыттары-ла, аксым сал дээр чүве бооп-тур. Эх, Назия ам-на маңаа келген болза! Хоорайның тенек оолдары, хаашпайлар — кым-даа чок шөлээнин! Чүгле ынаар арыгда чочагайлаан кушкаштар-ла мыжыражыр.

Чааскаан ол чеже боор, чалгаарай берген. Интернатче шөшпүртүп чорупкан. Ында куйт дээр кускун-даа чок, сайт дээр сааскан-даа чок, тоол шаг-биле дөмөй база-ла ээн болган. Өөреникчилер шупту кинолаан. «Черле бөгүн хамык чүвениң аайлашпазын. Кежээки чем база элек, че ам канчаар, кезек чыдар бооп-тур.

Шык харга идиктери өткеш, Шораан шыырныга берген. Ол буттарын электри печказынга дөгөп оргаш, база катап авазының чылыг холдарын сактып келген. Чиңгениң эзимнеринден эккелген кургаг сыраны изиг демирже оттулуптарга, амыр-ла, хаг-биле дөмөй дызырткайны бээр. Кыпкан дыттың чуксуг чыды өг иштин долуп кээр. Аа өршээ, бир-ле катап бичиимде авам инек саап турда, чаштаан от хөвеңниг фуфайкамга дээпкен. Көске курут өрттедип, саат хооруп оргаш, ооң чыдынга эскербээн болган мен. Певе-певе, тура-ла халаан мен! Авамайлап алгырып, ак хар

кырынга кызыл-даван маңнап турдум.
Хат удур маңнаарымга, хөвөңге от
улам хөрлээлеп, чарным аразынга
чалбырааш, хүрүңейни берген.

— Оглум өрттенди, ой халак!

— Эве-эй! Ава-ай! Ача-ай!

Оон кажаа азыынгга үскеш, моо-
рап калган мен. Бир миннип келирим-
ге, авамның хойнунда дидиреп олур
мен.

Шыырныгып шылагзаанындан
чаныксааш, ол чылыг шуглакка удум-
зурай берген. Ооң сактыышкыннары дүжүнде уламчылааш чоруп
берген.

— Чинзиин, авай!

— Эдир-биле эктиңни ораап каан, шимчеве, оглум. Удавас
эттине бээр сен. Хинчектиин эй, чүү салым боор бо, чаш
чүвемни... Отка-көске дүжүп алган.

— Аказы, отту дыка ужутпа шүве, чалымы талаар. Каям, ол
тарааны бээр эзивидем.

«Аа богда, сүтке хайындырган тарааның чаагайын чүү дээр!
Ооң чыды думчуумда ам-даа хевээр».

— Моон соңгаар суугу аксы ажытпа шүве, эниим. Өлден
артар, өрттен артпас кончуг чоор, от айыылдыг, иий!

Согур оол чаныксаан сагыжы-биле дүжүнде-даа болза,
сеткилди эргизип келир шагда эрткен сактыышкыннарны дыка-
ла таалап көргөн. Кижиниң ада-иези, багай өө ындыг кончуг.

Ол оттуп келгеш-даа, дүжүн бодап чыткан. Сактырга ол
аалынга ужуп баргаш, дедир чедип келген ышкаш болган.

Эжик соктаан. Шораан хаалганы ажыдыптарга, арыг агаарның
чалгыы ооң чаагынга сериидеш дээн. Назияның хоюг үнү бо-
ла кыңгырт дээн:

— Хаак шөлүңге чордум, Толик. Сени ынаар углап бар
чыткан дээрге.

— Ийе, дем-не дедир чанып келдим. Назиата, мен авамны
дүжүмде көрдүм. Сени база мындаа ботка сактып турдум...

— Мен чанып чорааш келдим, Толик. Казань чоогунда
төрелдерим мени удавас моон апаар.

Шораанның авазы Чакыймаа

— Аа, мен?..

— Ийелээн караа көрбөскө берге ыйнаан. Сен ышкаш талантылыг оолду кандыг-даа чараш кыс ап алыр. Көөр сен!

— А мен дөмей-ле сеңээ...

— Ынча диве. Мээң карактарым чоорту шуут көрбөстей бээр. Эмчилер элдээрти сөглээн. Дайын үезинде читкен даай-авам тыптып келген. Ол ам мени удавас моон апар.

— Назия, карактыг кыстар мен хөөкүйнү каяа тоор.

Шораан уругну кужактааш, ошкап-ошкап, ыглай берген. Ооң хоюг чаактары, хаак шөлүнүң чаш хары дег, сериин болган. «Харжыгажым, Назия, каяа-даа чорааш, аялгамның арыын сеңээ өргүп чорууйн!»

— Ыглава, Толик! Хаашпайларның халдаашкынын кайы хире ойтур шаптың! Бодуң орууңга моондактарны шак ынчаар эртип чор! Чүглө хей черге содаалажып болбас. Оол адың сыкпас чордуң, эр хей! Мен сеңээ бо номну белекке берейн. Найыралывыс шак ынчаар ак хар дег арыг артсын.

Брайль бижии-биле үндүргөн типограф будуу ам-даа чытталып турар, кылыны мырыңай шай хире номнуң даштын Шораан суйбаан соонда, ыткыр номчаан:

— Никколо Паганини!

Номнуң эге арнында татар кыс тураскаалдыг бижиин үттеп каан бооп-тур:

«Чалыы өңнүүм, Шораанчик! Хөгжүм-биле кижилерни хөлзедип чор. Чаш харда шанаавыстың изин база утпа шүве.»
Назиата Нухова.

1954 чыл, Чкалов хоорай.

Назияны шынап-ла удаваанда төрөлдери аппарган. Ол сөөлгү катап чарлырда: «Бурунгу Казань — музыкантылар чурту боор. Мен аңаа барган санымда-ла, чалыы өңнүүм чаяанынга көрнүп чор деп тейлээр мен, Толик, ундарава өңнүүм!» — дээн.

Шораан аңаа «Бокту-Кириш, Бора-Шээлейни» белекке берген.

Үттеп каан ноталарның үстүндө «*Назиата, өңнүүм сеңээ аялгамның арыын тудайн*» деп бижип каан бооп-тур.

Назия ол-ла хевээр «аялгамның арыын» алгаш, Казань чоогунче чоруй барган. Ынакшылдың баштайгы халыыны шак-ла ынчаар, чалбырааштың сорбузу дег, чалыы оолдуң өзү-баарын хогжап арткан.

ЧАА БЕДИКТЕРЖЕ!

Оренбург чайын ногаан үнүштерге дүннү бээр. Орус сарафанның өөледин агарты минчээни дег, ону долгандыр ак хадыңнар кезек-кезек чаптылган. Бо хоорайны каяа-даа дыңнаан болзувусса, «Оренбургтуң чөөк аржыылы» деп ырны сактып кээр бис.

Шораан аңаа чалыы үезиниң ийи чылын эрттирген. Ол чылдар ынчаш халас барбаан. Чурттуң күчү-шыдалын тудуп турар алдарлыг Уралдың чоогунга ол амыдыралдың шапкын агымы-биле бурунгаарлап, ниити билиин өстүрген. Кудумчуга, базаарга, хайым чоннуң аразынга чаартылганың медээлерин, чазыйлаан чүве дег, илип ап чораан. Гудоктарның алгызы, согур оолдуң эртемче кокпазын эртениң-не үдеп, «Бурунгаар-ла, Шораан! Бурунгаар!» дигензиг, өөңайчып турган.

Шораан аңаа орус дылды эки өөренип алган. Ол билиг ооң сонuurгак угаанынга бүгү-ле харылзаадан хүн бүрү ужукталып, кыдат сарыг хырбаның эзер чавызын салбайн баары дег, ыяк дугуртунуп турган.

Ооң кадын аңаа хостуг үе база халас эртип турбаан. Согоур улустуң аразында уран-шеверлер, ыраажылар, шыдыраачылар — кымнарны чок дээр! Чижээлээрге шыдыраа-дыр: шөлдүң каразы — кирик, агы — үндүрүк, фигуралары куржаглыг, куржаг чок. Аътты F-2-ге көшкен болзуңза, ону аңаа тактагалдайлап каан-биле дөмей, барып дүшлөс кылдыр дүвүндө магниттеп каан.

Шыдыраага бодал херек, шуваганчыга олут херек. Салаалар-биле суйбап оргаш, көштериңни сайгарып, ыяк быжыр боданып алгыжеңче, сени сывырап кижиге чок, чежеге-даа олуруп болур сен.

Хол-биле туткаш, көштү адаарыңга, ам-на адырлы бээр барык-ла электрончуткан тускай шыдыраалар база турар. Аңаа чаңчыккан кижиге көштерни барык-ла көрүп органы-биле дөмей. Эки өөрөнгөн эрлер аңаа дегбес-даа, үжүк-биле көштерни адап каап, боданып базып тургулаар. Багай ойнаар болзуңза, карактыг-даа кижини оол содунга караан агарты хаптар.

Тускай школага Шораан база амыр эвес ойнаар эрлерниң бирээзи турган.

Назия чоруй барган соонда, ол элээн кудараан, куюмнаан. Ном-даа номчааш, ооң утказынче ханылап чадаан, уругнуң дугайында бодалдар аңаа амыр-дыш бербестээн. Шаанда Чаа-Хөл шынаазынга сиген каккан аныяктарның чамдык ырларын сактып чораан:

*Чүде-чүде чүде-даа чок,
Чүге мынчап барганым ол?
Чүү-ле хейниң дүлгээзини
Чүрээм бүргей бергени ол чоор?*

Шораанның муңгаргайын башкызы ооң-биле шыдыраалап оргаш, эскерип каан:

— Толя, өөредилге кижиден бир-ле дугаарында кичээнгейни негээр. Сөөлгү үеде сен канчап бардың?

— Чаныксап тур мен, башкы.

— Чартык чыл арткан-дыр, бодуңну холга ап көр. Бодал-сагышка дыка алзып болбас, олар сени диригге-ле тудуп чиир. Ооң орнунга алаагып, хөй кичээлде. Спорт-биле чардыгып көр. Казань хоорайга тускай школаларның янзы-бүрү маргылдаалары болур дээн-дир. Аңаа белеткенип көрөм. Сен аңаа баян конкурзунга ыявыла кириш.

— Шынап бе кай, Павел Степанович?!

— Шынап болбайн. Чээрби хонук арткан, эки белеткен.

— Белеткенир мен, башкы. Көөр силер, бирээни кылыр мен!

— Тура-сорууң эки мөөңнөп көр, Толик, мен сеңээ бүзүрээр мен.

— Кызар мен, Павел Степанович, бирээни кылыр мен!

— Ол-ла болгай, эр хей!

Шораан чаа күзелден кыптыга берген. Казань! Ону чайгаар-ла билдинмес бедиктерже кыйгырыпкан. Казань — Назия! Казань — Назия! Канчап билир, аялгамга база катап дужа бээрим!

Ол библиотекадан Азарий Ивановтуң «Аялганы уранчыдары болгаш композиция» деп номун алгаш олурупкан.

Кара пөштүг эзимнерге дииниң мызырткайнып маңнаары дег, Шораанның холдары база-ла хөй рядтыг баянга чиик-чиик чүгүржүп эгелээн. «Тыва ырларга фантазия» деп композицияны

тургузуп кирипкен. Ук концерт Шораанның музыка ниитилелиниң мурнунга шыңгыы шылгалдазы болур ужурлуг. Барып-барып, Казань консерваториязынга болур маргылдаага эки белеткенир апаар.

Оолдуң холу туруптарга, база ооң кулаа могап-туруушкундан дүүгейнип туруп бээрге, кезек чардыгып, дыштанып алыр дээш, шыдыраа клувунче базыпкан.

Ынак кызы-биле дужуксаанындан кыптыгып келген идегел ооң тура-соруун база катап чаа бедиктерже көдүрүпкен. Ооң бажын ам чүгле Казань хоорайга болур хөгжүм маргылдаазы ээлей берген.

Казань хоорайның Кремльдериниң коңгалары мөңгүн үннүг өткүт аялганы ыржым өттүр тарадып турган. «Оо, бурун шагның хөгжүмү! Арыг хемнерниң эриинде булуттарже шымнып үнгеш, көжүй берген алдын суургаларның чер кырында амыр тайбыңны, мөңгө чыргалды алгап турары бо ышкажыл! Назия мээң салым-чаянымны шак бо Дээрлерниң ыдыктыг хөгжүмүнден дилээр мен деп турган. Шынап-ла ой, хөгжүм шак бо коңгаларның ырызы дег бедүүн болгаш билдингир болза, ол чонуу болбайн канчаар! Ийе, чоннуу ышкаш мерген уткалыг болбайн канчаар!

Мээң баяным, база-ла ындыг бурган музыказы дег өткүт хоюг, мерген бол! Эдер-Куюмну ам-на сактып келдим. Эчис күзелим «Одаг ырын» бай чурумалдыг, чалбыыш оттуг ойназымза, Сандак ирейниң, Павел Степановичиниң адын сыкпазым ол боор. «Аа өршээ — мээң Аялгам — салымым!» — деп Шораан бодун оожуктурбушаан, Казань консерваториязының эжиин ажыдып кирипкен.

Ортааккы Азия, Украина, Сибирь, Ыраккы Чөөн Чүк — кайыын болган черлерниң тускай школаларындан чыгып келген хөгжүмчүлерниң маргылдаазы эгелээн. Кижини кайгаар онзагай чүве чок, баянистер солчуп-ла турган. Одессадан келген пианист оол харын улусту элээн кайгаткан. Ол Бахтан чамдык үзүндүлери, Шопенниң чогаалдарын болгаш база «Дайынчы ырларны» холуп тургаш, «Килеңниң чаңгызы» деп композицияны күүсеткен. Вано Мурадели ол оолду Киев консерваториязынче саналдаан.

Харьков чурттуг скрипачының оюну база солун болган.

— Оренбургтуң тускай школазының төлээзи — тыва оол Шораан Кыргыз. Ол бодунуң чогаадып тургусканы «Одаг ыры» деп композицияны күүседир — деп, чарлавышаан, башкарыкчы уруг Шораанны сценага эккеп олуртуп каан.

Жюриның даргазы сураглыг композитор Назит Жиганов согур оолдуң баянга сайзыраткан чогаалында даг чурттуг малчыннарның амыдыралын көргүскен дириг чурумалды сонугай берген.

Одаг. Ону долгандыр самнаан аныктар.

Кысты ушкарыпкаш, куштадып орап ядыы оол. Ону сүрген дүжүметтерниң кымчызының даажы.

Сүрүүшкүннүң хажыбызындан өөскүп орап революсчу ырлар.

«Суурну дургаар», «Сулико», «Хандагайты». Янзы-бүрү аймак-сөөк улустарны найыралдаштырган “одаг” чоорту чалбырааштап киискип-ле орап.

Тайбың ишти, найыралды алгаан композициязының тывызык сюжеди болгаш байлак чурумалы көрүкчүлери дораан-на хөлзедипкен

— Бис-с! Молодец! Шораан!

Шыргай эзимни үер-чайык тавараан чүве дег, зал динмирет турган.

— Толя, молодец!

Сактырга, чүс-чүс үннерниң аразында Назияның хоюг үнү кыңгырт дигензиг...

Ол концерт сөөлүндө манаан, манаан — сураг. Уруг келбээн.

Шораан тиелекчилерниң аразынга кирген. Ол конкурстун кол шаңналы «Алаң куш» деп флейтаны чаалап алган. Жюри аңаа Курскиниң тускай музыка училищезинге экзамен чокка кирер эргени берген.

«Өөреникчиң тиилелгезин үлөш, эжим! — деп, бир-ле музыкант Павел Степановиче байыр чедирип турган. — Сен дээш өөрүп тур мен! Сээң өөреникчиң дээш оон артык!».

Дугарин башкы өөреникчизин кужактап кааш, амырап чугаалаан:

— Чаа бедиктерже, Шораан!

САКТЫЫШКЫННАР БОЛГАШ ЧАГААЛАР

(Эпилог орнунга)

Оттуп келдим. Хоорай ыржым. Таптыг-ла даң бажы. Чиңгир дээрде сылдыстар, номчукчуларым силерниң мурнуңардан «тоолуңну уламчылаар сен бе?» дигензиг, чивеңнежиپ каап турлар.

Канчаар чоор харын?

Билдингир композиторнуң боттуг амыдыралынга үндезилээн бо чогаалымны сактыышкыннар болгаш чагаалар-биле доозуп каайн. Мында хөөреткен чүве чок, чүгле уранчыдылга аргаларын кызай бээр ирги бе дээш, документалдыг диведим. Ынчангаш чамдык аттарны бичии өскертип чытканым ол.

Үе эртип-ле тур, согур кижги бодунуң оруун аялгалар-биле чырыдып чоруп-ла ор. Ыры болган амыдырал-ла болгай. Мында човулаң-даа долу, өөрүшкү-даа бар. Ооң өөрүшкүзү колдуунда-ла чогаадыкчы ажылының чымыжында.

Үе көргүзе бээр ыйнаан. Шораанның амыдыралын соонда база катап улай бижиirim-даа магат чок.

Сени мен эң баштай каяа көргөн кижги боор мен? А-а, ам-на сактып келдим, 1958 чылдың март айның чээрби ажыгда болбазыкпе. Ынчан Кызылга өөреникчилерниң уран чүүл көрүлдеси болуп турду. Элээн шилгедек, ак шырайлыг сарыг уруг сени сценага чедип алгаш үнүп келди.

Бедик хавактыг, терең баштыг, шала борбалдыр арынныг эр-ле болдуң. Чырык костюмнуг, хар дег ак хөйлеңниг, кара галстуктуг. Ортумак баритон үннүг эрни үдеп турдуң. Алдын чайыры кылаңнаан хөй рядтыг «Тульскийге» холдарың дыка ээлдек деген соонда, чүгле беш салааң шывараңнаар болду. Арыг аккордтар кайгамчык хоюг куттулуп келди. “Өпей ырын” ол эр уяранчыг-ла бадырган.

Ынчаарда мен эң баштай театр деп чүвени көргеним ол. Ол хире эртемни чедип алган эр чоргаар болбайн, эге медээни күүседикчиге бере каапкаш, кара көстүктерин кылаш кылдыр аянныың сүргей көрнүп келдиң.

Ол-ла хевээр хөгжүмнүң хуулгаазын күжүнге туттура берген мен. Чана бергеш, Короленконуң «Согур хөгжүмчү» деп номун

номчааш, Хемчиимниң суглуг сайын чаа көрүш-биле оваарып, ооң ырын чаа кулаам-биле дыңнап чоруур апардым, шак ындыг салдарны меңээ чедирген сен, Шораан.

ЧОРУУҢ ЧОГУЗУН, ОГЛУМ!

Ат-сурааң кидин-не алгып орган үези ол чүве. Республиканың шилиндек коллективтериниң концерти болуп турган. Ону көөр дээш, лекциядан дезип чоруттум. Кижин дээрге кизирт, тараа-даа чажыпса, черже тоглавас чыгыы.

Канчап кирер? Ой эчен, Шораан бо-ла тур.

— Сээң-биле кады кире бээйн бе, акый?

— Кажарыңны але, аал. Ушкажыптар дээш де.

— Оон башка арга чок-тур, лекциядан база дезиптим..

— Ха-а! Ам кайызынга-даа чок каар... Че, ындыг болза мени чедип алгаш киривидем.

Шынап-ла, сени чедип алгаш кире бердим. Фестивальдың киржикчизи деп бодадылар ыйнаан, мени кым-даа тутпады. Сени өөрүңге чедирип кааш, залче кире бердим.

Улуг-Хемниң хорун «Хандагайтыны» хөй үнге чирт-ле кылды. Зал шуут диңмирээр. Улус дээрге «Шорааннап», «бистеп» ужур-даа чок! Сени көөрүмгө, ынаар-ла сцена дөрүндө көжеге артындан шал-бул көзүлгөш, мөгейип калдың.

Хор база катап сээң чогаалың ырлай берди. Дагларның аялгазы талыгырдан чаңгыланып турганзыг. Кашпалдың оглу, кызыы хаяларга кыңгырт кылдыр бадыргылып, одаг долгандыр самнап чорааны караамга чуруттунуп келди.

— Улуг-Хемчилер ам алдыртпас деп барды! — деп, фронтучу Байыскалың, чапсарда хөй улус аразыңга туруңда, сээң холуң туткаш, хөөрөп үндү — Ырың дээш четтирдим, оглум! Чаалыг шөлгө мээң өөрүм анаа-ла хей калбааннар-дыр. Сен дег эр дээш, кым-даа болза, тыны-биле барбайн канчаар. Ыры-биле тиилеп чордувус. Ыры-биле аныяктар ынакшызын!

Чораан бодуң солаңгылыг, аялгага чаяаттыңан оол-дур сен, чорууң чогузун»

Сен аңаа: «Аялгамның арыы-биле бараан боор мен!» — деп, шериг кижин дег харыыладың.

Сөөлүндө мен караа көрбөс кижиниң артынга хөлөгеленип чыткаш кире бээр кончуумну деп човап, буруум минниримге,

сен тургаш: «Чараш чүүлче чүткүп чыткаш човааш чоор сен, чараш чүүлдү бодуң база чаяп чоруур кижиге» дидиң. Ынчан мени шүлүкчү кижиге деп улустан дыңнаан чордуң. Ол-ла хевээр өңүктөр болдуvus.

БОЙДУС-БИЛЕ ТУДУШ ЧОРААН

Сээң ачаң Багыр Балчир-ооловичиге ужураштым. Ол ынчан алдан беш харлыг турган. Күске чылдыг мен дээр чораан

Терең кирбиктерлиг, шөйбелдир арынныг, элбек эрин салдыг, аныяанда болза, турза узун, тутса мөге-даа хире эр чораан. Ооң чугаа-домааның топтуун магадаан мен.

Ийе, алыс угум Кашпал кижизи мен дидир. Үрбүн ынчаар чурттап чораан. Хая-дажы кайгамчык оран! Өшкү ораны. Өшкү ийистээр: «Бирээзин хая бээр, бирээзин хуна бээр» деп ол чер улузу ынча дижит. Үрбүн бажы Эйлиг-Хем-биле баштажы берген.

Ием угу харын тоолчу улус. Авам Сат Ажыыевна Шокшайган бежен сестиинде барды. Ажыы кырган-ачамны «Кезерниң» үжен ийи бөлүүн үжен ийи хонукта улаштыр ыдып чораан дээр чораан.

— Самбың хап билир сен бе? — диди.

— Ийе — дидим.

— Шары ынча килограмм болган-дыр, өртээн бода. Сууй-умба ынча метр, өртээ чежел?

Шору чуур-ла кижиге мен, даргам ажырбас-тыр дээн. Чаа-Хөлге кезек садыгладым. Суму-даа даргалап чордум. Оглум чаш шаанда дерги садыынга чораан мен. Мал-маган эдерип чордуvus. Ооң бойдус-биле тудуш чорааны бир ужурлуг. Хензиинде-ле элдеп эр боор: «э-эй, ачай, дуу хамнаарак ырлап тур» дээр. Оттуп кел сал-ла сугже кылаштаар, серииттенири ол, боду черле шоваа чүве.

Дыыжызы кайгамчык! Өгге оргаш-ла, «А-а, ол саяк аът бар чыдыр» — дээр. Өг артында алаакта кайда-чүде эрткен кижини дыңнап орат. Чок болза, «Караңгай кылаштыг мал-дыр» — дээр, эндээр эвес! Шиижектер, айлаңнарны сүрүп чорааш дыңнаар.

Сөөлүнде соңгаартан келгеш, баянга куштар үнүн олчаан өттүнер. Дагаалар алгырышпайн баарга, баяны-биле алгыртыптар.

Хунук чүве база бар, көрбезинге ындыг ыйнаан. Интернатка чаныксаанда, чедип кээр. Хорадаанда, машина доскаш дедир чоруптар. Немец, орус дылды эки билир. Дыл билирге-ле ажырбас дээр.

Караа четпес болгаш согур улустуң тускай музыка училищеэниң экзамен комизи ону Казань хоорайга тиилекчи болган дипломун барымдаалааш, ниити конкурстан дашкаар хүлээп алган.

Шораан дөрт чыл хуусаалыг тускай училищени бодунуң салымныы болгаш кызымаа-биле бир чыл эрте доозупкан. 1963 чылдың июнь 26-да аңаа профессионал музыкантының 307842 дугаарлыг кызыл Дипломун тывыскан.

Иениң ажаалын чүгле күскун оглу чандырган деп легенда бар. Ол узун назылыг амытан-дыр. Иези чөнүй бээрге, оглу ооң бүгү дүгүн чулуп каапкаш, уязынга чыттыр азыраар. Үер-чайыкка, чазый дилги аксынга кирбезин дээш, кадагалаары ол.

Ынчангаш кускун кара-даа болза, төлүнге ынак дижир. Че, ол-даа канчаар, куш куш-ла ыйнаан. Сोगур оолдуң иези кандыг хинчек көрбээн дээр!..

А Шораан иезиниң азыралын үнелеп, ооң мурнунга нүүрүн Төрээн чуртунуң мурнунга хамааты нүүрү кылдыр сеткип билири-биле кижилерге бараан болур эчис сорулгазын эки билир кижии. Ооң чонда нептерээн ырлары эндерик. Бижиир бижиирде, күжүр Шораан ыяк-ла кылыр! Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы деп атка төлептиг эр! Човулаңны ынак ижи-биле тиилевишаан, чоннуң ишчи соруун чогаалы-биле чүглээн эшти эр хей дивейн.

Чоннуң ырлары Шораанның чогаалының ужуу болбушаан, ооң сагыш-сеткилин омакшыткан.

*Иштин хойнум орлу бээрге,
Иле тыртып бээр авам.
Ишти-баарым ийлей бээрге,
Эде суйбап бээр авам.*

Ие кижиниң өндүр чаяалгазын, буянын кайы хире алгап каан-дыр!

Ава дээрге — Төрээн чурт болгай. А Төрээн чурттуң чалгыны

эки ырда. Ыры-биле лазерлиг пушканы дуй шавар! Водородтуг бомбаны боой тудар!

Эки ыр — бедик хей-аът.

ХЕЙ-АЪТ

Бир-ле катап бистиң хоорайның караа багай улус чурттаар ниити бажыңының чаны-биле эртип чыдыр мен. Улуг-хүн эртени чүве. Таңныылынга дужа бердим:

— Экии, ирем! Кайы хире хондуңар аан?

— Эки деп... Даалы ойнааш, удуурун уттуптар болбаан эрлер-дир. Достак-дастак доминозун шаккыладып-ла турар.

— Оон?

— Оон көзерлээш, мырыңай сегиржип ал чазар.

— Ол чүзүл?

— Ол чүзү боор, сонуурганчыы ындыг кончуг болган-дыр.

— Көзерниң караа кандыг-дыр?

— Кандыг боор, брайль дидир бе, ындыг-ла бир анаа көзерде суйбаарынга эптиг тускай демдек чыпшырып каан, суйбаан соонда, чижип орда, чүгле дазылаар!

— Аче, болбайн, амыдырал адаан чокта хоозун ыйнаан.

— Адыр, адыр адаан дээрге?

— Адаан дээрге — хандыкшыл азы хей-аът-дыр. Кижиниң тура-соруун көдүрер сагыжы аан. Омак-хөглүг чоруур болзуңза, чүге-даа алыспас сен. А-а богда, боларның бүдүрүп турар чүвези мырыңай кара эндерик!

— Ийет, матрастар, хол-хавы... Бир кижиниң хүнде он ийи матрас дараар!

— Ол!

— Ээ, херээжен улузу аргып турда, кайгамчык! Уя туткан эзремчик кандыг ийик! Ураны — ол-ла! Мээң багай кадайымны беш-даа халытпас, хей сен! Чүгле холдары агараңнаар!

— Кижини амытан база кончуг аа!

— Кончуг болбаска. Чогум соңгаар черлерде розетка, эжик тудазы, электрини удазыны, телевизор кезээ — чүү болган эт-херекселди шупту олар кылып турар чүве-дир..

Даараныр машинага чыгай иткилеп аар хептерлиг. Бут-биле токту тепкен соонда, фуфайканы суг каш шалырт кылыр. Хей сен, чүгле хөөмейлээр!

— Адыр, адыр автобузум чедип келди. Че, ирем байырлыг! Силер база дыка-ла хей-аъттыг кижидир силер!

— Ол чокта, хей сен!

А мээң эжим Шораанның хей-аъды — хөгжүм.

ЧОВУЛАҢНЫ КЫМ-ДАА БИЛИР УЖУРЛУГ

Кижиди хөңнү кончуг нарын. Хензиг чүведен өөрүй бээр, хензиг чүвээ хомудай бээр. Сөс бажы оргактыг. Бодал чокка салыр болза, дедир тыртар арга чок, кижиди сеткилин балыглап каап болур.

Көөр кижилер чугаавыс өңүн чанында кижиниң арнындан оваарып олар бис. Көрбөс кижиди база-ла чугааның аянындан эңдес.

«Бо кижиди менден бужурганы берди, моозу кээргеп тур, дүгүзү анаа-ла бүдөр-бүтпес аазаашкын кылып тур» дээн чижектиг сайгарылганы олар хензиг када кыла кааптар. Ынчангаш согур кижиниң сеткилин чаап, бүдөр-бүтпес чүвө аазавайн, аңаа чүвениң дортун-на чугаалап чорааны дээр. Олар ажык сеткилге чүгө өөрүүр.

Көрбөс — оларның четпези эвес, а — човулаңдыр. Човулаңны кым-даа билер ужурулуг!

Караа көрбөс улустуң ниити чуртталга бажыңга чугаакыры аажок аныяк оолга ужураштым. Рига заводунуң болбаазын эки ийи колонкалыг тергиин эки магнитофоннуг турдум дидир. Алды чүс рубль өртектиг. Кайда боор, хайыраан өңнүүмнү оор апарды дээрге, баарым ажыш дээн. Элээди байтык, чаш-даа кижиди караа көрбөс кижини кээргеп билер.

Ол чүвениң кончуун! Чазый чорукта кызыгаар чогу ол бе? Чамдык кижилерниң мөзү байдалының хээрээни ол бе? Кижиди билер аргажок. Ам кээп ажы-төлүндө халдап турар апарган...

— Карактыг кижиди караа чок кижини эттеп каарга, кончуг чорду — дээш, ол оол улуг тынды.

Човааш, шуут оон ыңай чүвө айтырбадым. Кижиди харлыгып олар...

— База бирээни садып алдым — дидир. — «Снежеть» база эки магнитофон, дыңнап көрүңер даан, акым, мээң өрээлимче кириңер.

Үш оол үш аңгы өрээлдиг болду. Аалчылар хүлээп алыр

ортузунда аңгы өрээлдиг. Аңаа хөөрежи олурдувус, ниити кухнязы база бар.

Ону көргөш, кижиге өөрүп оорар.

МЭЭҢ ЫНАК КОМПОЗИТОРУМ

Ында Николай Золотухин деп караа шуут көрбөс баянист база чурттап турар. Кызылдың уран чүүл училищезин дооскан, өг-бүлелиг. Чоокта ону кудумчуга бичии оглу бо-ла чедип алган чоруурун көөр кижиге мен. Ол оглу ам өзүп калган чорду, ажылдап турар дидир.

— Шораанның чогаалдарының дугайында чүнү чугаалап болур силер, Николай? — деп, оон чугаа эредим.

— Ону мен бедик деңнелдиг профессионал композитор деп билер мен. Шораанның чогаалдарын күрүнө ансамбли чүглө Эвилелди эргий эвес, даштыкы чурттарга күүсетти.

— Онзагай талазы чүдел, эш?

— Ийе, мен тыва музыканы элээн сайгарып турдум. Башкыларым Иван Григорьевич суглар база ыңча дээр чорду, ооң чогаалдары шуут онзагай. Арыг тыва аялга колдуунда беш үңгө үндезилеттинген болза, Шораанның аялгаларында бештен чеди үңгө чедир солчуп турар ладтыг, шала орусумаар аян бар. Чижээлээрге, «Күскү сесерликке» деп вальсты дыңнаңар даан, мында тыва аялганы байыдарын бодааш, солчуп турар ладка орусчуду аарак, чартык тоннар-биле алгыдыпкан.

— Силерниң бодаалыңар чөп-түр, Николай, бир-ле хуралга Алексей Боктаевичиниң база ындыг ыңзы сайгарып турганын дыңнаан ышкаш мен.

— Музыка культуразын үениң үнүңгө чоокшуладыр бир ыңзы төрөлдештирип, чогаадыкчы арганы алгыдып турары ол ыйнаан. Композитор кижиниң тускай үнү, чогаадыкчы аяны чокта, ол композитор эвес-ле болгай — деп, Золотухин уламчылайдыр. — Шораан мээң ынак композиторум.

«ЫРЫ БАЖЫ КАТКАН ЭВЕС»

1984 чыл. Сентябрь 11. Вторник. Дүне.

«Жизнь так коротка» деп индий кинону көргөш, кадайым-биле орай келдим. Сагыш хөлээш, удуп чадап, саазында-ла бардым.

Кара булуттар артында чидии-ле сүргей төгөрүк айның чартыы чырыдып тур. Чылбай хат. Аяс дээр. Сылдыстар...Мындаа мээңиинге чорунда, сээң портредиң сомнап ордум. Силерниң тускай номуңарга болза, ону база суйбаар кылдыр рельефтеп болур.

Шуберттиң си-бемоль мажорлуг сонатазынга сайгарылга кылып ордуң. Ре мажордан эгелээш, барза-барза, кульминацияга чедир дыка-ла сорукутук ойнадың.

«Сөс төнүп чорда, хөгжүм эгелээр: овор-хевир мындыг янзы. дүвүнүң сыгырып турар шимээни, харның ээргиштелип эстээни — бо ийи чурумалды аялганың хөй үннүү-биле чергелештир көргүзер. Амыр эвес, нарын берге ажыл чорду. Шүлүк-даа бижири оон база белен эвес.

Эх, амыдырал дыка-ла кыска-дыр! Оон башка, иелээн-даа болза демнежип, дыка-ла хөй чүвени кылып каап болур-дур бис! Дөмөй-ле кылыр бис, эш!

«Ыраажылар бедик аттыг, каяа-даа бол хүндүткелдиг; оларны ынчаар Муза боду өөрөткөн, чүгө дээрге ыраажылар буяны аңаа эргим» — деп бурунгу Грецияның согур шүлүкчүзү Гомер «Одиссея» деп чогаалынга бижээн.

«Сагышты ыры-биле ажыдар» улусту бистиң өгбелеривис база хүндүткөп билир чорааннар.

Бо шагның улузу харын телевизор хөй кайгаар дээш, байыр-чыскаал үезинде стол артында олурупканда, орта ыры безин тыппастаан, чамдыкта чованчыг...

Өгбелеривис:

*Ыры бажы каткан эвес,
Ыргай бажы катты-ла ыйнаан*

деп ырлажып чораан болгай. Ооң мөңгө күжүн кайгамчык-ла чараш хевирлээн!

Ыры-шоор чүглө сергек чорук эвес, харын-даа олча-омакка чедирер деп аңчылар сүзүглээн. Шаанда бир ядыы кижичерге оран-таңды ээзин игили-биле кайгаткан дээр.

Таңды ээзи ооң ойнаарына хөлүн эртир таалааш, аңчы одаанче чоруптарда, чукурупкаш, чугаалаан дээр: «Хөлүн эртир таалааш, чамырык мыйыстыг бугам тайзыптым ышкаш, аа хаглаан!».

Даартазында ол аңчы аязын кезип баарга, сыйык мыйыстыг сыын чыткан. Мындыг боор-дур.

Шынап-даа бол, ыры чокта канчап чурттаар! Багай ырга ядарааш чоор, чараш ырны чаяап чурттаай!

Үе эртип-ле тур, караңгыны хөгжүм-биле чырытпышаан, бурунгаар чоруп-ла ор сен, Шораан. Эр хей!

Ыры болган амыдырал — кижилерге дириг үлегер ышкажыл!

*Сутке каңны кадырбас,
Мегээ шынны соотпас!
Сүзүглелим шүлүк-ырда,
Мергеним-даа чүгле ында.*

*Алдар-ат-даа сураваан мен,
Аскым бар дээш, мактанмаан мен.
Ала-чайгаар сеткилимден
Аялгага бердинген мен.*

Чаяаныңны шынап-ла ажыл-биле ажыдып чор сен, эжим. Ол — аас-кежик болбайн канчаар. Музыка школазынга башкылап-даа чордуң. Амгы үеде көдээ клубта баянистеп тур сен.

Инек Чылы үнүп келди. Бо күзүн бежен харлаар болгай сен. Ырларыңның ийиги чыындызы өрүлгеже кире берди.

Эки кадыкшылды, чогаадыкчы чедиишкинни күзевишаан, «ыраажыларның буянныг бүлезинде» эжим сеңээ бо ырны белек кылдыр сунайн.

АЯЛГАМНЫҢ АРЫЫН ТУДАЙН

*Авам биле ачам күжүр
Чону-биле тудуш чораан.
Амыдырал делгеминге
Чоргаар чоруур кежик берген,
Аялгамның арыын ол дээш, аян тудайн.*

*Кожумаа:
Чонум кончуг
Човулаңга алыспады.
Чоргааралды
Ынчангаштың
Ырлап каар мен.*

*Шулурашкан судактар-даа,
Чулчургулаан чаштар үнү
Алдын Хүннүң чаяаны деп
Авам чагыын утпайн чор мен.
Аялгамның арыын аңаа алгап сунайн.*

Кожумаа:

*Көрбезимге муңгаравайн,
Хөй-ле чонга бараан болуйн.
Аас-кежик магадылаан
Алдын холдуг кижилерге
Аялгамның арыын тудуп сөңнеп чорууйн.*

Кожумаа:

ШҮЛҮҮМ УЖУУ СЕНДЕ ЧҮВЕ

Бир-ле катап эрги театрга «Саян» ансамбли Ленинградка белеткээн чаа программазын чазак комизинге дужаап турду. Сен мээң мурнумга, залдың ортаа үезинге олурдуң. Хемчик-оол Шувеч ол-ла келди, улуг кудумчуда Сүгдер Сүмбүевич-биле ужуражып тур деп чугааланып эгеледиң.

Залды кежир, ооң соонда фойени ажылдыр улуг кудумчуга чедир дыка ырак болгай, үжен метр ажыг. Ынча черге он-он кижиниң шимээн-даажын өттүр ооң үнүн танып кааптар — кайгамчык-ла дыыжы чордуң! «Залче углапты, ам удавас маңаа кирип кээр» — деп орунда, киживис, шынап-ла, бо дижин агарты хүлүмзүрээн кирип олур.

Ол залды одурту кылаштааш, сээң чаныңга кээп олуруп алды. Билээнден алгаш, оожум чолукшааш, сээң-биле чугаалажып орду.

Ол таварылга бо одуругларның төрүттүнөринге ужук болган.

*Согур улус ырактан-на мендилежир,
Соон дыңнаар, мурнун хынаар белең часпас.
Аарышкылыг човулаңга чалынмааннар,
Амыдырал езузундан аспааннар-дыр.*

*Карактыг бол, тоошпайн баргылаар бис,
Чоокка шоот эрбенниг-даа болгулаар бис.
Каржып чыда, эптиг-ээлдек менди уттур,
Чованчыын ай, согурдан-даа дора-дыр бис...*

Аяна ООРЖАК

ЧАГАА

Он чыл бурунгаар школа дооскан чээрби чеди харлыг аныяк оолдуң даштыкы хевир-дүрзүзү бодунуң назынындан оранчок улуг кылдыр көстүр. Ооң бажының дүктери дыраттын-маан, чудаңгы, узун шилгедек дурт-сыны бүшкүйүп бада берген, чараш кара карактары муңгаргай, соок болгаш каржы көрүштүг. Суурунуң чону ону эң мелегей, дүржөк хей дээринден өске, Саянның дугайында кым-даа эки чүвө чугаалавас.

Саян аар сапыктарлыг буттарын арай деп көдүрүп кылаштавышаан, суур чоогунда агып бадып чыдар кара-сугнуң кыдыынга чедип келгеш, элээнинден орлугулап калган база чамдык сөстери шуут чидип, балалы берген чагааны чаза туткаш, барык-ла шээжи-биле билири сөстөрни катаптап номчуй берген. Саян ол чагааны та чеже катап номчуваан дээр. Ынчалза-даа ынаа кыстың аңаа бижээни баштайгы болгаш сөөлгү чагаазы ооң сагыш-сеткилинге эң-не аарышкылыг бодалдарны бо-ла чүдүрүп келгилээр. Саянның сагыжынга школачы чылдары караңнадыр шуужуп эртип, чаңгысклассчызы Саглайның школачы омур-хевири ол-ла олчаан кылдыр чуруттунуп көстүп келир. Саянның кенен бодалдарлыг күзелдериниң боттанмайн барганының кара чаңгыс чылдагааны болур «кара таакпы» деп хоранны амзап тырткан хүнү, кинода дег катап база дедир долгадапкан ышкаш, ооң бодалдарын бо-ла эргип келир.

Он чыл бурунгаар шак-ла бо олулары черинге Саян эдержир кезек эштери-биле кады чедип келгеш, чаңгысклассчызы Айдыңның төрүттүнген хүнүн байырлыгы-биле демдеглээннер. Чалыы назынның хат-салгын дег сонуургак үезинде «кара таакпыны» чүгле чаңгыс катап шенеп тыртыпкаш, ол-ла хүнден

эгелеп аңаа «ынакшый» бээрин Саян күжүр каяа билген деп. Баштайгы чаш ынакшылы болур чараш кыс Саглайны ол ам-даа утпаан. Ынчалза-даа «кара таакпы» ооң сагыш-сеткилин чүмү-биле аптарга, шупту чүве уттундуруп, ооң тевиинге алзыпканын ол өскербейн барган. Чыл, оон база бир, оон беш, ам он чыл ынчаар-ла халас эрте бергени ол.

Ооң частырыының эгезин салган шак бо ээн черге Саян ында-хаая кээп, боданыр ужуру-даа ында. Ол шак-ла бо ээн черге келгенде, ынаа болур кыс Саглайның аңаа бижээни баштайгы болгаш сөөлгү чагаазын катап-катап номчуп алырга, ооң сагыш-сеткили чиигеп, бир-ле черде эки чүве ону манап, кыйгырып-даа турган ышкаш сагындырар. Саглайның ол чагаазы болгаш хөрек чуруундан аңгыда, Саянның чурттап эрткени чалыы назынында хөглүг болгаш солун үелер херечилепки дег онза чүве ам бо хүннерде чок.

Саглайның өскөн-төрээн суурундан найысылал Кызыл хоорай-же өөренир дээш чорутканындан бээр элээн үе эрте берген. Саглай төрээн суурунда артып калганы ынак эжи болур Саянның дугайында хүн бүрүде-ле янзы-бүрү медээлерни дыңнап-ла турган. Ооң сураан дыңнаарга-ла, суурунуң бир-бир кыйбың-сыйбың уруглары-биле кады арагалап, холбажып турары көвүдээн. Хөй-ле хоп-мегени мага хандыр дыңнаан соонда, Саглайның Саянга бүзурели чидип, чагааны бижээн ужуру-даа ол. Саглай чагаазының харыызын манап чадап кааш, Саянның сагыш-сеткили өскерилген-дир деп түңнел үндүргөн. Саглайга чеже-даа аарышкылыг, берге болза, ол Саянны уттурун оралдажып эгелээн. Саглай чаңгыс-курсчузу болур Херел-биле таныжа берген. Херел боду бүдүштүг, ажилчын, биче сеткилдиг оол болган. Херел биле Саглай ийи Тываның күрүне университетиниң филология факультетин чедииникиниң доозуп алгаш, найысылал Кызыл хоорайга турумчуп чурттап, ажилдай бергеннер. Олар удаваанда оолдуг, ооң соонда кыстыг болганнар.

Оон бээр-ле элээн үе эрте берген. Күжүр Саянда-даа чүү боорул аан... Сагышсыраар ажы-төлү, алган кадайы бар эвес. Хүнден хүн эрттирип, арагадан артык ажыг салым-чолунуң аар аагынга алзып, эштери оолдар-биле кады «хөөрежи» каап чоруп турар — ол-ла-дыр. Дүүнгү-даа, эртенги-даа хүн аңаа дөмей-ле, ынак кызының чагаазындан аңгыда. Бо хүннерде чырык өртемчей кырында Саянны сонургадаптар онза чүве ам чок.

ОРУККА

(Новелла)

Балгазын уундан кара-хүрөң «Жигули» халдып келди. Чолаачызы аныяк херээжен кижиге. Пассажир-даа чок. Чоокшулап келгеш, чазык-чаагай хүлүмзүрбүшаан, холун көдүрө каапкаш, эрте халытты. Танывадым. Богда! Машина чээрби базым хире баргаш, доктаай берди. Хүрөң тоннуг, шилгедек сынныг херээжен үнүп келгеш, хол булгай-дыр. Мени-даа кый деп турганзыг. Өске кижиге кыйгырып тур боор дээш, чанында эрлерже-даа көөр мен. Мени деп турары ылап. Чоокшулай бээримге, бир-ле черге көргөним арын-шырай.

Мендилежип тура, ооң чиңге салааларын дыңзыды тудуп-канымны эскерип кагдым.

— Кызыл баарыңар ол бе? — деп, чиге көрүп айтыра-дыр.

— Ийе. Автобузувус үрелип чоруур хире. Кылып тур — дидим.

— Мээң-биле чоруптуңар. Балгазын чордум — деп бо.

— Четтирдим, сумкам ала тыртып алың, дуңмам — дээш, далажы бердим.

— Дуңмам деп чүнерил? Шагда мени сарыым деп чорааны-ңарны утгупкан ышкаш-тыр силер аа? Четтирдим дээринеңер элек-ле ыйнаан. Чүглө чааскаандырыңарны алып эвес мен бе.

«Чүү деп мындыг элдептиг уругга таваржы бердим. Чогум уруг-даа эвес, кадай-кыс-ла-дыр» деп боданмышаан, автобусче углаптым. «Кыйбың-сыйбың кысчыгаш-даа эвес, мөзүлүү-ле ылаптыг хире...» деп бодап кагдым. Кожа олутта эжим Экер-оол: «Кызыл баар машина-дыр бе? Мени база ап алган болза» — деп чорда-ла: — «Орукта алып улустуг кижиге-дир, чаңгыс кижиге алып мен дидир» — дей кааптым. Соңгу эжииниң тудазын тудуп чыдырымда: «Боже олуруптуңар» — дээш, кожолаштыр олуртуп алды. Машина шимчеп үнөр орто: «Катя! Сен ышкажыл сен!» — дей каапкаш, оон ыңай үнүм үнмейн барды.

— Ыяды бээр арныңны көөр, ыыттай бээр үнүңерни дыңнаар боор мен деп бодап чораан мен — дээш, Катяның шырайы кударгай апарды, демги хөглүг хүлүмзүрүү чиде берди. Он үш

чыл бурунгаар Кызылдың педагогика институтунга кады өөренип, таныжып турганым Катяны ам-на танып каап, ыятканымдан дербузум шааңайны берди.

Катя мээң бергедежи бергенимни эскерип каапты ышкаш:

— Улустуг-ла силер ыйнаан?

Эштиг-коштуумну, эмгежок ажы-төлдүүмнү шыны-биле өчүдүм.

— Баштайгы ынакшылым чүгле сен болуп артып калдың.

Мени ийи чыл мурнай доозуп алгаш, чоруй бардың. Сээң соонда кандыг-даа оолга чүрээм чагдатпады. Хоржок болган. Чаяаттыңан салымым ыңдыг турду ыйнаан. Чааскаан чурттап артып калдым. Доозуп чоруп туруңда, анаа эвес апарган турганымны билип турзумза-даа, чүге-ле ийик, сеңээ чугаалап шыдаваан мен. Ол киживис ам он үштүг-ле болгай. Оглуңну көргүзүп болур мен. Сени дөзээни хөлчөк. Сурас төл өнөдиин адазын дөзээр дижир ышкажыгай. Дүрүм езугаар сээң бадылгалыг кадайың турбаанымда, сурастааным ол-ла ыйнаан — дептерге, баар чер тыппаан ышкаш, ийи идиим бажынче шыгаагаш, тырткан эт, дыраан сиир дег олур мен. Дер-бус чодар харык кайда боор.

— Кылаң кара бажым дүгүн көр даан, хыраа дүжүпкен. Кырып оарарым ол ыйнаан — дээрге, улам чыырлы бергензиг болдум.

Бажынче кылчаш кылдыр көөрүмгө, шынап-ла, кастыктары ак дүктерлиг...

Аравыста чугаа элээн хөнүй берди. Институдун, орайтап-даа бол, дооскаш, школага ийи чыл хире ажылдааш, ам бодунуң өөренип чораан институтунда башкылап турарын, бешки класста өөренип турар чаптанчыг чаңгыс оглундан өске аңаа ам кымның-даа херек чогуң тө каап чор.

Кызылда оглум барынга өөрзүмзе-даа, мени ооң «ачай» дивезин бодапкаш, херээжен кижиниң мурнунга кайы хире буруулуумну боданып, пат-ла чор мен...

Чалыы назынны сиилең, бодал, оваарымча чок чурттап эртип болбазын, ынакшылды ханызы-биле үнелээрин, ону хүндүткелдии-биле көөрүн, ынакшаанынга човалаңныг, хилинчектиг апаар болуушкуннарны кажан-даа, каяа-даа таварыштырып болбас дээрзин миннип, бодум кедергей аар болгаш чованчыг байдалга

таварышсымза-даа, оолдуг апарганым хеп-хенертен чүден-даа артык өөрүшкү бооп, сеткил-сагыжым хайныктырып чораан.

Кызыл чоокшулаан.

Бистиң, эрлерниң, сеткиливис кадыг-дыр. Херээжен өңнүүмнүң уян, чымчак, чаагай сеткилин эчизинге чедир үнелеп билбес, чөгөнчиг чораанымны билиндим.

— Байлак-оолду колдуунда авам, ачам суг азырап өстүрүп каан. Ал-боттарын база азырап кааш, ажы-төлүн база азыражыр, кижиниң ада-иези дег ачы-буянныг кижилер кайын турар — дидир.

Ол-даа чөп. Найысылалдың сайгылгааннары чайыннанып көстүп келди...

Ульяна МОНГУШ

ЫНАКШЫЛДЫҢ ХЕМИ

Ол чайын Урана «Хараачыгайга» дыштанып турган. Хөлбең оъттуг Хөндергейге бичии уругларның дыштаныр лагери турар кылдыр анаа эвес шилиттинген боор: ону долгандыр чайлаглар, сүт-бараан фермалары янзы-бүрү кожууннардан көжүп кээр. Сүрлүг пөштерлиг тайга эдээ чер малга сериин-даа, бойдустан арыг агаарлыг шыпшың булуңунга кижилерге дыштыг-даа!

Отрядтар аразынга волейбол маргылдаазы чоокшулап орган. Кежээниң-не аңаа белеткенир дээш, оюннар эгелээр. Шөлчүгешти долгандыр бүдүн лагерь чыгылып кээр. Урана көрүкчүлөр аразынга эптиг чер шилип алгаш, бодундан бичии уруглар-биле олуруп алган. Оолдарның ойнаары дүшкүүрлүг болгаш, солуну аажок. Тулган ойнакчы деп көстүп турар бичии дурт-сынның, бажының дыдыраш дүктери «Электрониктиң аян чоруктарында» ийистернии ышкаш боорда, чүгле өңү дас кара, сыпыгыр карактарлыг, коңзумаар бедик хаайлыг оолчугаш караанга илдигип туруп берген. Оон эгелээш Алдарны көргөн санында-ла Урананың арны хуула бээр, хейде-ле эшкедеп, девидээр апарган. Каяа-даа болза барааны көзүлбейн баарга, сеткили кударап, муңгараар болу берген. Футболдаан оолдар аразында Алдарны кызыл хөйлеңинден дораан танып каар, ооң ээлгир мага-бодун, чүгүрүк маңын магадап көрүп аарга, бүдүн хүн иштинде сергек, хей-

аъттыг хүнзээр. Кежээ удуурда караан шийиптерге, оолдун арны чуруттунар. Кинода дег күзелдерин мага хандыр бодап чыткаш, улаштыр дүжей-даа бээр...

Чеди айның чедиде уругларның үрде манаан Иван Купала хүнү-даа келген! Аныяк башкылар ол хүннүң чурумун бүдүн лагерьге байырлал кылдыр таарыштыр тургузуп каан. Уруглар эртен оттуп кээрге, өрээлдерни суг дүвүнде ышкаш каастап каан, башкылары таныттынмас кылдыр кеттинип алган, тоолда чүве дег, бүгү чүве Далай-Хаанның чарлыы езугаар болуп турган.

Урана суг даңгыназы кылдыр чажын сула салгаш, узун платье кедип алган. Ол хүннүң эң-не солун кезээ эгелээн: кым шыдаар болдур, кымны-даа сугга булгаар эргелиг. Алгы-кышкы, каткы-хөг диңмиреп-ле турган. Урана ойнап маңнаар дээш шаа төнгөш, бичии-ле кичээнгей чок турда, Алдар бо сегирип алган! Ушта чүткээш, ыңай боорга, дораан-на тудуп аар. Удур-дедир көржүп алгаш, холдарын так туттунчуп алган ийи кижии үр-ле месилдешкеннер. Уруг шапкыланган чүрээннн согуун, тыныжын арай деп соксадып чадап турган. Ооң кадында амырап каттырар дээш, чилчии мырыңай үзүлгөн. Чүү боор, белен «тывышты» Алдар бөөлдеп-бөөлдеп, хемчигешче киир октапкан. Урана ыятканындан ыглап безин чадап каан, соок сугга чылбыйтыр өдүп калган өрге ышкаш туруп кээрге, ынак оглу хол сунар байтыгай, катап база аткаар идип чорудупкаш, каттырып-каттырып маңнап чоруй барган. Олура дүшкен уруг хемден үңгеп үнүп кээрге, дамды суглар-биле карааның чажы чаржалаштыр агып бадып турганнар.

Сезон диңмиттиг кылдыр төнгөн, уруглар өөрүшкүлүг тарап чаныпканнар. Чүгле Урананың муңгаргай карактары машина соңгазының шилин өттүр, чайлаг-лагерь ырагыже, салдыкпайн көрүп чораан.

Чанып келгеш, кезек үеде чем чиир хөөн чок, удуп чадап шаг-ла болган. Арып-доруп, арны ак тос апарган уруун авазы аарый берген боор дээш эмчиледип, девидээн чери база бар.

Кенен сеткилин керегедип алган ынакшаан хөөкүй кыс оода чаңгыс катап чугаалажып көрбээн оглун көрүксеп, караанга чуруурунга өйлөшкөн. Улус билип каарындан корткаш, Алдарның кайы черден келгенин, фамилиязын безин билип албаанынга сөөлүндө үр-ле хомудаан...

Оон бээр чээрби ажыг чылдар эрткен. Кызылдың «Мөңгүлек» аалчылар бажыңының чанында машиналар чыглыр черге үжен хар ажа берген херээжен кижиче чедип кээрге, такси чолаачылары мурнун былаажып, баар черин айтырып маңнажып келгеннер. Ол анчыгызынып холун чаңгааш, Абакан баар машиналарже углапкан. Чыскаап каан даштыкы машиналарның элээн сөөлгүзүнүң чолаачызын көрүпкеш, черде кадап каан чүве дег, Урана көжүп калган. Мурнуку соңгазының шилин бадырып алган чолаачы дүште-даа чок, чаактарында сыртылааштарын ойбаңнадыр дүкпүрүп каап, таваар таакпылап орган. Шала имирээртир көрүп алган сыпыгыр карактары кудумчу ортузунда турза-ла турар кижини эскерип каан.

Урана ам-на эпчоксуна бергеш, дүрген-не ажык соңга чанынга маңнап келген:

- Мени Абаканче ап алып силер бе?
- Оочурум элек, манаар болзуңарза, үр апаар эвес бе?
- Ажырбас, далашпайн тур мен...
- Эптиг олуттан эжелеп алыңар, элээн манаар болдур бис ийин.

Чолаачының арнынче тулдур көрбези-биле ооң артынче олуруп алган. Машина иштиниң арыг-сили, делгеми, ырак орукка таарымчалыы кончуг болган. Кулакка аяңны аажок аялга оожум дыңналып турган: «Эрги чайлаам, эрги чайлаам, эргизимзе...»

— Мындыг-дыр. Силер бажыңыңарга таваар манап олоруңар. Улус долуп кээрге, баргаш, ап алгай мен аан.

Ам канчаар, чеже-даа чугаалажыксаан боду, арга чадаарда адресин арттырып кааш, калгып үнүп келген. Бажында бодалдар шагда эрткен чаш чылдарында чеде берген, а дүргени дээрге шуужуп турар кызыл-кымыскактар-ла!

Урана ийи дээди эртемниг, идегелдиг, эгин кожа эр эштиг, ожуктуң үш буду дег борбак кара оолдарлыг, сугда эштээн тодуг кас дег чораан болдур ийин. Оолдарының ачазы хай-халапка таварышкаш, чырык өртемчейден чарлып чорутканындан бээр беш чыл чеде берген. Ажыг-шүжүг үе-биле эттинер деп чүвени бодунуң кезинге көргөн болгаш, амыдыралче көрүжү көңгүс өскерилген. Оолдарын бут кырынга тургузар, оларын-на өөредип аар дээш, аныяк ава каш-ла чылдарда караан долгандыр

дырышкактарлыг, хөлүгүр-ле киж и апарган. Чонаада узун дыргактарын чай кадында чонуп кааптар чаңчылы безин читкен. Узун дыргак-даа эдилээр харык кайда боор, та чедир чемнен-мезинден, та ийлеп аараан сеткилинден чүве, дыргактары ша-даа четпес, сыйлыгылап каар апарган. Оон чугаа эрээр эр хиндиктиг кижилерже чоокшулаар байтык, олардан оспаксыраар, харын-даа дезе бээр.

Ам кээп, ынча хөй чылдар эрткен-даа болза, Алдарны чаңгыс көрүштен танып каанын кайгап ханмаан. Салым-чол оларга чугаалажып, чоок таныжып аар байдалды чүге катап база хайырлааны ол ирги?..

Кежээликтей Алдар машиназын «долдуруп» алган чедип келген. Уранага чанында олутту хостап алган болган. Орук дургаар чугаалажыр эптиг арга боду-ла бүдүп турарынга Урана иштинде бүдүү өөрүп чораан. Артында улуска шаптыктавайн, ийи кижиниң аразында чугаа чоорту хөнүгүп олурган.

Алдар база ажык сеткилдиг, чүнү-даа хөөрээр киж и бооп-тур. Ооң чаңгыс уруу Урананың хеймер оглу-биле чажыт дээрзин билип алган. Соңгаар бир хоорайга өөренип тургаш, ара каапкан чылдагаанын шала будалдырар болган. Өөнүң ишти Новосибирскиниң садыг академиязын дооскан, бодундан он хар бичии чүве-дир. Амгы үеде хууда садыгларлыг, элээн «шыңгыы» сайгар-лып чоруп турарын-даа мактап каапкан. Өйлөп-өйлөп таакпылап каап, хөрээн хозадыр чөдүрүп алгаш, сыгыргылаар-даа.

Урана чүгле чолаачының чугаазын дыңнаарынга өйлөшкен. Ооң чанынга үр чораан тудум хөңнү булганып, анчыгынары дам барган. Алдарның көвүк ышкаш чугаазында бичии-даа киж и илипки дег чүве чок, чүгле кыжырымак хөөннүг, бодун тогдунар, кевин-херекчок шуугаар киж и бооп-тур. Урана бүгү талазы-биле Алдарны шинчилеп каапкан: биеэги дыдыраш дүктериниң изи безин артпаан, маңзыгыр бажы эгиннеринче ол-ла олчаан кагылып кире берген, шөртек ишти рульда дээр чыгыы. Эпчок сөзү-биле кижини «балыглапканын» безин билбейн баар, кузумзуг чыттыг, сөзү-биле бо-ла аарышкылыы сүргей шиштей кааптар-даа болза, лагерьге биеэги-ле кашпагай оолдуң орлан карактарының оду чырып турар хевээр болган.

Чугаа кадында Алдар бир-ле черге Урананы көргенин катап-катап сагындырып каап олурган:

— Дем чаа бир дугаар силерни көрүпкеш, вообще кадалып

каар частым. Каяа ужурашкан улус боор бис, эрткен чылын Красноярское Загорье чораан силер бе?

— Чок, курорт хамаанчок аржааннап безин көрбээн мен.

— Өлүр-даа болза, көргеним шын. Чүглө сактып чадап чор мен, бир звес сактып келзимзе, силерден — шампанское.

Танзыбейге шашлык чип оргаш, Алдар хара бээр часкан. Чолаачызы: «Сактып келдим!» — дээш, алгы-кышкы баарга, кады чораан улузу хейде каттыраырга өйлөшкен.

Абаканга чедир Алдар бичиизинде «Хараачыгайга» дыштанып чораанын, Купала хүнүн сактып келгени Урананың балыгланыы-чал кем чок сеткилинге улуг согуг болган.

Ол таварылга элээн уттундуруп бар чыдырда, Алдар Урананың бажыңыга болганчок-ла кире дүжер чаң тып алган. Ооң ооргаланыпкы дег эжи чок боорга, ооржу сеткил-биле кээп турар кижидир дээш, баштай шыжыгып шаг болган. Эш-хуу аайы-биле чугааланып оргаш, шай ижипкеш, чоруптар кижини чүү дээр боор. Келгенде, Урананың хеймер оглундан салдыкпас, волейболдап өөредир мен дээр. Улуг оолдары мырыңай ам кажан кээрин айтырып турар апарганнар.

Бо байдалды дүрген үзе шаппас болза, айыыл диргелип болурун эскерип каан, чүгө дээрге үргүлчү Алдарны манаар, биезги дег чем чивестеп, уйгу удувас «аарыы» кирип эгелээн. Эжик медээзин дыңнап кааш, маң-биле барып ажыдар. Өске кижидир боорга, хөлүйүп каар. Чаптанчыг оолдарындан оспаксырап, чааскаан муңчулуп туруп берген. Алдар ийи-чаңгыс кирип кээрге, чүрээ шапкыланып, холу сирилээр. Оозун чажыраар дээш, күжүр Урана төнчү чок чугаалангылаар-даа.

Урананың талазындан өскерлиишкиннер эгелээн: бажының дүктөрүн үргүлчү өскерттир таарты кааптар, идик-хевин бо-ла солуй кедиптер, арынга чаар аар өртектиг кремнер сураглап турар апарган. Ажылында эр кижилер-биле кыяңнажы баштактан-чыр-даа, сорунзалыг хүлүмзүрүү-биле долгандыр турар кижилерни «хүлүй шааптар» тывызыксыг аажызы кедерээн.

Шагда уттундурган чашкы шааның ынакшылы ону хүлден катап база тургузуп, херээжен чараш овурун ээлдирип, чоорту хөндүрүлдүр тыртып эккелген.

Бир-ле кежээ үрде манааны эжик медээзи дыңналган. Урана чаа будуп алган узун дыргактарын үрүп чоруй, эжикти ажыдыпкан.

Алдар куспак сыңмас боодал чечек тудуп алган бо кирип орган. Аар өртекитг парфюм чыды өрээл долуп кээрге, Урана балдырларының чоорту суларап эгелээнин эскерген. Аныяк херээженниң караанга бичиизинде иелдирзиниң так туттунчуп алгаш, месилдежип турганы көстүп келген. Ынчангы дег тыныжы бачыдап, эмиглери чоорту кадыг апаргаш, өгдөңейнип эгелээн. Алдарның изиг тыныжын, чоокшулап келген эриннерин эскерип кааш, хенертен ооң куспаандан ушта чүткээш, чечектер-биле улдап-ла эгелээн. Сыйылган сыптар, тоо быдарадыр чашканналган бүрүлдерден аңгадай берген Алдарның кулаанга утказы билдинмес сөстөр дыңналып турган: «Чаңгыс ол-ла хемче ийи удаа кирбес чоор!!!» Алдар бир миннип кээрге, бажыңдан үндүр иттирипкен, кызыл өңнүг розаларның хөрээнде чыпшынып калган халбаңчыгаштарын кактап турар болган.

Алдын-оол ОНДАР

ДӨӨ ОРАНДАН...

Мээң кожам Ак-Сал ирейниң хары тозан ажа-даа берген болза, анаа олурбас; аът мунуп турда, адак-бышкаа чиик; хой кадарар, шүшпөң эвес кижиле болгай. Чогум ооң шын адын билбес мен. Алдыы, үстүү эрин салы болгаш сегел салы арбын, арыг-силиг, ак анай өңнүг боорга, чоок кавыда улус хүндүлөп, ону Ак-Сал ирей деп адай берген боор.

Ынчан дыштаныр хүн турган чүве. Эртен бажыңымдан үнүп келгеш, чайгы хүнде арыг агаарны тынып ап, узун сандайга хүннээректеп олурган мен.

А Ак-Сал ирей бажыңыңдан үнүп ора, мени көрүп кааш, хүлүмзүрбүшаан, бир-ле чүвени меңээ чугаалаар дээнзиг, дорт-ла кылаштап келгеш, амыр-менди солушкаш, мээң чанымга кожа олуруп алды эвеспе. Кижим оң холунда эрегезин шимчедип, шуутпушаан, арнымче көрүп ора:

— Эртем-техниканың сайзырааны-даа кончуг үе-дир моң, оглум — дээш, боданы аарак даглар баштарынче көрүп, эрегезин дүрген-дүрген шуудуп ор ийин оң.

Улаштыр:

— Бо дүне удазыны чок телефонум медээлеп, мени кый дээн ышкаш болган. Ону барып тудуп алгаш, кулаамга дээскеш,

дыңнаарымга, бир кижиле мээң адымны адап, амыр-мендимни айтырар болду. Мен база аңаа экини күзеп, харыылап кагдым де. «Чогум кымыл бо деп бодааш, телефоннуң чурук көргүзөр көзөнзүнче көөрүмге, ында ак-ак булуттар бар, ооң адаанда бичии кара точка көстүп тур. Бир эвес даштыгаа болза, ону кым эскерер боор. Кижиле эвес ышкакжыл, бо кандаай чоор деп кайгай берген, бодал ор мен.

Оон мен телефонга:

— Чоп мен силерни танывас кижиле боор мен? — деп, шын-на сеткилимден айтырдым.

— Мен Дээр оглу Доржу эмчи деп кижиниң сүнезини-дир мен — диди.

Телефонум-биле кажан-бир өлгөн кижиниң сүнезинин тыртып, чугаалажы бээр боор деп бодаваан мен. Кызылга бир кезек үеде ындыг аттыг эмчи ажылдап турганын, ооң чок апарганын дыңнаанымны утпаан болгаш, сактып келдим. Ол кижиниң сүнезининиң чугаазын мээң телефонум тыртып эккелгенин билип тур мен. Сонуургай бергеш:

— Мээң телефонум дугаарын кымдан, кайыын билип алгаш, долгап туру силер? — деп айтырдым.

Демгим:

— Бис аныяк кижилерни херекке албас бис. Ортумак назыдан өрү чурттай берген кырган кижилерни кадык, аарыын өттүр көрүп, шинчилээр тускай херексел-биле көөр бис. Кым эмнеттин-мезинден, чөнээнинден дораан өлүрүл, кым эмнедип алырыл, чөнүвээн-дир — херексел дораан шинчий каапкаш, биске медээни берип турар. Оон алгаш, даңзыже кири бижип турар бис. Ам чаа сени шинчиптим, эскердин бе? — деп бо.

— Чок — деп кагдым.

— Сен болза ак салдыг, узун чиңге дорт сынныг, кадыың каң дег, бүгү дижиң четче, тозан беш харлыг, чөнээн кижиле дээр ат чок, он сес харлыг аныяк оол ышкаш болганыңарны билдим. Ам-даа аураңарның туружу эки-дир. Сени Эрлик оранынче келдирери элек-тир — деп меңээ түңнөп чугаалааш ооң үнү телефонга дыңналбайн барган. Олчаан бо дүне мээң уйгум келбейн, даң аткыжеге хей-ле чүве бодал чыттым — дээш, боданып олур.

АЧАМНЫҢ ЧУГААЗЫ

Бир-ле кежээ кожа аалдарның оолдары-биле мага хандыр ойнап алгаш, аалымга пат турупкан шөшпүртүп келиримге, ачам хоюн кадаттан кирип келген, аът баштыг баглаажывыста Челер-Доруг деп аъдывысты баглап тур. Авам ынаар, кажаа иштинде туруп алган:

— Хойт, бо кандаай инегил! Кижээ инек-даа сагдыртпас. Хүндүс-ле үскүлежип маңнап турбайн, чүнү көрүп турган, бо. Кончуг мооманы, үндүр ойлат, оглум — деп алгыра-дыр.

Шывык тудуп алгаш, ол инекти кажаа иштин дескиндир сывырып тургаш, арай деп үндүр ойладыптым.

— Бо инектиң ол шиш мыйыстарын сый шаап кагбас болза, черле айыылдыг-дыр. Инектер анаа тургуспас, ишти-хырнын чара шанчып каггы дег — деп чугааланмышаан: — Кадарчы кайы хире хүнзээн чүвөл? Изии кончуг хүн болду. Суксаан боор сен. Хөнекте шай соок чүве, өжөгээр чылытпаан кижин мен. Киргеш, ижип көрөм — дээш, ачамны өгже киир үдепкеш: — Ха, бо-даа инекти. Кырган чүве диин, черле мынаар... — дээш-ле, инектер аразынче кылаштады.

Мен ачамның соондан кирип келиримге:

— Акыларың кайда барды, оглум? Каям, ол шайдан кудуп эккем — дээш, дөрде барып, дуранын азып кааш, хөйлеңин уштуп олур.

— Дем-не, сыырткыыштар туткулап алган, хем кирип чытпадылар бе. Мени-даа эдертип албадылар. Кончуг балыкчылар бис дээри ол ыйнаан — деп, иштимде акыларымның мени эдертпээнинге хомудап, хоптаны аарак харыылап кагдым.

Кежээ хамык ажыл доозулган. «Кончуг балыкчылар бис» дээн акыларым база куруг келбээн. Быжырган балыктарның чаагай чыды өг иштин долуп, чаактарның суун сайырадып турган. Чемненип дооскан соонда, ачам аъдын өртеп каар дээш, аал баарында шыкче аъдын чедип алгаш, базып кагды. Мен база өг иштиниң изиинге шыдавайн, даштыгаа серииттенип ор мен. Дырбакпан, Ак-Төш деп ыттарывыс, ынаар-ла кажаа артында чыдын-нарын ээлепкен хевирлиг, көзүлбейн-дирлер. Акыларым ыяш белеткеп, балды, хирээ-биле ажаанзыраан.

Ачам аьдын өртеп каан, дуу-ла ооргазын чүктенипкен базып олур. Черле ындыг кижиле болгай, кылаштап чорда көөрге, ийи холун артында «чүктеп» алган чоруур.

Өг даштынга ачам меңээ кээп:

— Келем, оглум, солун чүве чугаалап берейн — дээштин, өг кыдыында кылып каан сандайже кылаштады.

Сандайга барып, эптештир олуруп алганывыста, ачам-даа чугаазын эгеледи:

— Улустан дыңнаан чугаа-дыр ийин, оглум... Шаанда бо артывыста улуг бедик Кызыл-Тайганың бажынга Оңчатпаа деп ашак кадайы-биле чурттап чораан дээр. Аксынга өй каш малдыгдаа. Аныяанда-ла ол чуртка кээп, чурттаан улус-тур. Та чүге мындыг ырак черге келген улус, ону кижиле билбес чүве-дир ийин але. Соонда харын бир коргунчуг таварылга болган соонда, чон аразынче кирип, көжүп келген дээр чораан... — деп чорда, мен:

— Чүү болган чүвөл? Кандыг таварылга? — деп үзе кирип, улам сиңнигип айтырдым.

— Адыр, оглум. Улаштыр чугаалап көрейин. Мени үзе кирбе шүве — дээш, эктимден бодунче мени чыыра тыртып, куспактап алгаш, чугаазын уламчылады. — Бир-ле эртен куш даңында Оңчатпаа ашак дыңнап чыдарга, ынаар бир-ле кижиле ырлагылаар, каттырар-даа болган. Ол чүү кижиле боор, кандыг-бир чорумалдыр аа деп бодап, үнүп кээрге, кижиле-даа көзүлбес. Бүгү өртемчей шыпшың-на чүве. Ашак-даа элдепсинип, азы чүнү дыңнааным ол деп бодап, ыяш куспактап алгаш, өөнчө кирип, от сала берген. Кадайы ынаар шуглак иштинде ам-даа удувушаан.

Ынчап олурда, даштын ыды ийи-үш ээргеш, сыйт кыннып, олчаан барган. Ашак туруп кээп, эжик бажындан бакылаарга, ийи эмиин эктин ажыр октап алган, канчаар-даа аажок семис мага-боттук, үчүген чанагаш, бажының дүгү оът-сигенден бүткен кадай кылаштап орган.

Ашактың бүгү мага-боду кортканындан, сугда ыяш дег, шуут-ла ырбаңнаар; алгырар-даа дээрге, үнү үнмес, бир-ле сугда балык дег, аксы аазаңнаар. Дүрген-не барып, орунда дүш-даа чок удуп чыткан кадайын оттурган. А оозу оттуп келгеш, ашаан көөрге, арны-бажы ак тос, сирилээр, чүгле эжикче-ле айтыр, мындыг. Ол үеде демги кадай (та азазы, та дииреңи

чүве) эжикти ажыдып, чаларап кирип олурган. Кадайы-даа ынаар багайтыр алгыргаш, чоорган иштинче шимеш дээн соонда, шимээн чок барган. Оңчатпан ашак дүвү-далаш одунуң хүлүн адыштап, кирип олурган амытанче чажып, бажынга кирген-не тариналар номчуурунга-ла өй. А оозу дээрге чииртим, соок өле карактары-биле көрүп алган, эжик аксынга туруп-туруп, аажок кыпсынчыг, өткүт үнү-биле алгырарга, ашак күжүр-даа моорап калган. Угаанынга чүглө мындыг ыры чаңгыланып артып калган:

Чораан ояр чоруур эвес, Оңчатпан,
Чоруй эргип келгей-ле мен.
Барган ояр баар эвес, Оңчатпан,
База чоруй келгей-ле мен...

Та кайы хире үр угаан чок чыткан ашак, миннип кээрге, ийи холун тейлей тудуп алган, дөрде шөйлү берген, а кадайы база демги-ле хевээр чытпышаан болган. Арай деп туруп кээрге, сөөктери ам-даа сирилээр, мындыг. Кадайын барып силгиирге, оозу карактарын көрүп келгеш:

— Демги азаң канчалды!? Чүү деп чүвөл ол, дадайым. Дүрген моон көжүп чорбас болза болур бе — деп чугааланып чыткан.

Ашак корга-корга үнүп кээрге, хүн элээн бедий берген. Каш хою ирик кажаазын чаза базып үнгеш, та кайнаар халышкан, коданы ээн турган. Оон-на ашак-кадай иелээн аал-коданын каап, багай өөн бузуп, базырып кааш, шынаада аалдарга бир хонуп четкеш, бо таварылгазын чонга төөгүп турганнар дээр чүве. Чамдык улус кырганнарга бүзүрөвейн, болар-даа угааны чанган чөнүктөр-дир дижил турганнар.

Че, оглум, сооксумаар апарды. Өгже кирээли, аваңның чеминиң чыдының чаагайын көр, барып чемненили — дээш, ачам солун, коргунчуг-даа чугаазын дооскаш, өгже кире берди.

Мен даштыгаа артып калгаш, дагылгалыг ыдык бедик Кызыл-Тайгаже көөрүмге, ээ-че, ол-даа чоннуң хөөредиг чугаазы ыйнаан деп турганзыг. А ооң бажында ол коргунчуг амытан ам-даа ында ырлап кылаштап чоруур ышкаш апаарга, корткаш, өгже кире берген ачамның соондан-на ыңай болдум.

Зоя ДОНГАК

Төрээн черим — ава черим

Мөңгүн ышкаш чайынналып чыдар мөңге меңгилерлиг, кара чажымдан кайгап, магадап чарашсынган төрээн черим Мөңгүн-Тайга — чүгле Тывада эвес, а Чөөн Сибирьде эң бедик даг, (далай деңнелинден 3976 метр).

Мөңгүн-Тайга — чараш, онзагай булуңнарының бирээзи, делегейниң, Россияның Кызыл дептеринде кирген ховар, чидер деп барган дыка хөй дириг амытаннарның болгаш онзагай эм үнүштерниң чурту. Мында казымал байлактар элбек. Агаар-бойдузу, ыглаган чаш уруг дег, хүнде каш-даа өскерлир. Ол хамаанчок июль, август айларда безин хар чаап, долу дүжүп, дүвүлей бээр чер.

Чайның ортан үезинде
Чаъс эвес, хар чааптарын
Чаңгыс катап көргөн сен бе?
Сагыжыңга чураан сен бе?
Мөңгүн-Тайгам ындыг чер боор.

Чүгле Тывам бедии эвес,
Чөөн Сибирь эң-не бедии —
Шыпшыындыва альпинистер
Чылдың үнгеш, чоргаарланыр —
Мөңгүн-Тайгам ындыг бедик.

Карактарны, мага-ботту
Хавыкталдыр, тендиңнедир

Хары, сайы катай-хаара
Хайыра чок улдап-ла кээр —
Мөңгүн-Тайгам шуурганы-дыр.

Төрээн черим — ава черим,
Төлү меңээ чүден эргим.
Ындыг черни тыппас-даа мен.
Ынакшылым, ырым болган
Мөңгүн-Тайгам ындыг эргим.

Мөңгүн-Тайга — Тываның төптен эң ырак, Моол, Даг-Алтай-
биле кызыгаарда кожуун. Шаа барып, Кыдат, Моол, Даг-Алтай-
биле аргыжылганың калбак оруу аңаа ажыттына бээринге
бүзүрелим улуг.

Мөңгүн-Тайгага бир дугаар келген кижиге кандыг-бир онзагай,
өске делегейде келген ышкаш сагындырар. Чүл дээрге чингир
көк дээр адаанда илчирбеленчек, сүвүр-сүвүр, меңгилери
чайынналган бедик даглар, чер болганда хорум даш база дошкун
бойдузунга чаңчыккан, күштүг хат-шуурганынга дадыккан, долбан
кызыл чаактыг, эрес, хүндүлээчел, биче сеткилдиг чону сагыжынга
олчаан артып каар.

Чедиксээриң Мөңгүн-Тайгам
Сеңээ черле көргүссүмзе.
Саадак сынның кырынайдан
Чарашсынып, харазыңза.

Тарбаганның чөремезин
Таптырганып чизиңзе аар.
Сарыг чаглыг сарлык эьдин
Саспа дайнап орзуңза аар.

Үзүм-чигир сагындырар
Үүргенелиг кара чөкпээн
Сагыжыңдан үнмес кылдыр
Чаңгыс катап чооглатсымза.
Мөңге меңги богааланган
Мөңгүн-Тайгам шыпшындыва

Чедип алгаш, кокпа часпайн,
Сени черле үндүрүмзе.

Чуртум ыдыын билир кылдыр
Чугаалаптар демдек тыппайн,
Чүнү бодап орбадым дээр –
Чүгле четкеш, билип каар сен.

Чоокта чаа Мөңгүн-Тайгамга четтим. Аът, шары-биле аргыжар турган бо девискээрде ам Хандагайты – Саглы – Мугур-Аксының каалама оруу ажыттыңган. Чүгле самолет-биле төпче аргыжып турган мөңгүн-тайгажыларга бо орукту ажытканы канчаар-даа аажок таарымчалыг апарган. Бо орукту ажыглалче кииреринге 1986-1990 чылдарда СЭКП Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретарыңга ажилдап чораан Хемер-оол Владимир Туматовичиниң дидими, берген сөзүңге шынчызы, быжыг тура-соруу, кайгамчык ажылгыры улуг рольду ойнаан. Ол мынча дээр: «Барлык хемде Сарыг-Кызааның хаяларын оор езу-биле буза тепсипкениниң соонда, аргыжылга база «оор езу-биле» эгелээн, ооң соон дарый орукту дүрген ажыглалче кииреринче угланган кончуг улуг ажыл шуудаан».

Тоолайлыг, Барлык-Бажында ам бо хүннерде-даа мээң «Мөңге меңги ораныңда» деп номумда бижээним өгбелеримниң ажы-төлүнүң оолдар, уруглары, оларның уйнуктары кайгамчык байлак оранын эргий чурттап, ангор өшкү, сарлыын малдап, ада-иезиниң тура дүшпес тура-сорукутуун, аажок ажыл-агыйжызын бадыткап чорлар. Ындыг кончуг кымнарыл ол?

Бир-ле дугаарында Лопсан Арина Кара-ооловна-дыр – мурнакчы ангор өшкү кадарчызы, долбан кызыл чаактарлыг, бир оол, бир кыстың авазы. Ол Балчынмай Шамбылаевич Доштуг-оолдуң уруу Донгак Мандаңмаа (Мандаш-даа дижир) биле Ооржак Кара-оолдарның уруу кижии.

Тоолзуг чараш байлак оран
Тоолайлыг деп кашпал хемде
Доштуг-оолдуң уйнуу Арина
Тоор-даа чок малчыннап чор.

Эргим ынак авазын, эргеленген эжин кончуг аныяанда мөңгези-биле чидирзе-даа, аңаа ундаравайн, чылдан чылче бедик көргүзүглери, Балыктыг-Аксы, Хем-Бажы, Бүүрээ-Адаа ынчаар-ла чайлаг, кыштагларын олуй-солуй көжүп, Тоолайлыгның ам узун назылыгларының бирээзи, топтуг мөзү-чаңныг адазы Кара-оол Ооржактың чагыг-сүмези, дуржулгазының ачызында эң эки өшкү кадарчызы Арина Кара-ооловна, эр-хей! Аринаның авазы Мандаш Доштуг-ооловна арыг-сили, ажылгыры-биле хамык чонун кайгадып чораан, өөндө уруг бүрүзү хол, бут чодар тускай аржыылдыг, эмгелиг, чурум-чыскаалдыг, кезээде аштыг-чемниг — оларның өөнгө олчаан олуруксаң кээр. Силер адашкыларга ам-даа чедишкиннерни күзедим.

Алды-Теректигге өөм ээзи Кара-оол Биче-оолович Донгак-биле барган санывыста-ла ийи өг турар. Бир өгдө Хомушку Допчун Сүзүкеевичиниң чаңгыс оглу Акаажыктың уруу Зоя (ам Кызылда улуг хам), Чамзы Көк-оолдарның өг-бүлөзи бар чораан. Ам ында Чамзы Долган-оол Көк-оолович, кадайы Доскаар Саяна Мөңгүн-ооловна-биле төрүүр өшкүзүн карак кызыл кадарып, чазаа Мозагадан көшкеш, Кезек-Дытка чайлаар улус. А ийиги өгнүң ээлери дээрге-ле мээң кунчуум Донгак Дөпте Солдуковна база бээм Хомушку Бичи (шолазы Кожай) Комбучевич олар. Ол аалга барган санывыста-ла ыяп долдурар, бистиң эгелеп каан демдеглел дептеривис бар чүве, шупту-ла төрөл чыттыг өг-бүлелер сөөлгү чораанындан катап келгенинге чедир каш чаш төл немешкенин, бүгү-ле солун чүүлдерни бижиирин дилеп бижээн мен. Каш чылдар эрткенде, номчуурга, дыка солун. Дөпте кунчуум аарааш чок апаарга, ооң чоок кижилеринге, ылаңгыя бээмге, оглу Уран-оолдуң чидирииниң соондан улуг согуг болган. Тоолайлыгның эң улуг назылы ачазының чанында уруу Хомушку Сайлык, күдээм Салчак Алдын-оол Куңгааевич алды ажы-төлү-биле каш хуу малын карактап чоруур.

Шаанда тарамык, хууда малдыг чораан өгбелерниң чуртунда ам эге школа ажыттыгган. Ооң директору — Очур-оол Олег Ооржаквич (Ооржак Чакшагар Суйбаанаквичиниң оглунуң оглу) база башкызы Сайлык Очур-ооловна, кижизидикчи башкылары Ооржак Аржаана Кара-ооловна, Аяна Алдын-ооловна дээш өскелер-даа демниг ажилдап турар.

Тоолайлыг, Барлык бажында чурттап чоруур өг-бүлө бүрүзү кайгамчык тура-соруктуг, аажок ажыл-агыйжы, экииргек, кончуг хүндүлээчел, колдуу-ла хөй ажы-төлдүг боор улус.

Бо одуругларны бижип орумда, Тоолайлыгже бир-ле дугаар чораанывыс сагышка кирди. Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксынга чурттап тургаш, ээлчеглиг шөлээвис үезинде 1980 ажыг чылдарның эгезинде дун оглурус бичии Аясты ушкарып алгаш, өөм ээзи-биле ийи аъттыг Оруктуг-Дыттыг-Хемнеп («Так-Коля» кыштаан таварты) арт ашкаш, Тоолайлыгга төрелдеп четкен хүнүмден-не эгелээш, ол бүгү ол-ла хевээр сагыжымда таңмаланып арткан. Ынчан Тоолайлыгже бир дугаар бар чорааш, арт кырынче үнүп олурувуста, уларлар бистен-даа хойбас, чанывыска чоруур чүве. Арт кырындан хараптарга, каптагайда катаптаттынмас онзагай чараш бойдус карактарга чуруттунар: өрү көөрге — чаңгыс-даа булут чок дүп чок чиңгир көк дээр, ол-бо талада — сүвүр-сүвүр шорааннарлыг кадыр даглар-биле кажааланган, хая, даштар кыры-биле дааш-шимээнниг шурап баткан Балыктыг хемниң унун дургаар, доңгайтыр каап каан аяктар дег, ак-ак өглер. Бедик кадыр арт кырындан тайзы базар болзуңза, дөвүн хем эриинге барып чыңчарылдыр дүшкениң ол. Өшкү, сарлыы аргар-кошкар, те-чуңмазы-биле катый оъттаан оранның тулган дээн тура-соруккур кижилери-биле шак-ла ынчаар чоок танышканым, сеткилимни чылдып артканынга кезээде чоргаарланып чоруур мен. Көрүп көрүңер даан: ам-даа баарыңарга, ол-ла чазаг, чайлаг, күзег, кыштагларда (чамдык черлер аттарын, ээлериниң ат, фамилия, ада-иезиниң адын тодаргай айтып турар ужурум-даа ол) ада-иезиниң шырай-арнын, ажылгырын дөзөп алган ажы-төлү, уйнуктары өшкү, сарлыын кадарбышаан. Тываның чамдык кожуннарында мал ажыл-агыйында аныяктар ховартаан, чүгле улуг назылыглар арткан деп турда, а мында кандыг-дыр че? Сарлыктарын саап, эьдин, дүгүн ажыглап, көжер-дүжерде, чүүгүн оларга дажыглаарындан эрткеш, ам байыр-наадымда чарыштырып эгелээн улус база тоолайлыгжылар болгай. Чараш дерээн сарлык чарыжы дег солун, көрүштүг чүве кайда боор! А чүге аныяк өг-бүлелерниң бичии уругларының санын ыяап бижип турар мен? Бүгү Россияда сөөлгү он ажыг чылдарда демографтыг көргүзүглер, ылаңгыя чаштарның төрүттүнери көңгүс эвээжеп,

улуг-биче кижилерниң өлүрү көвүдөп турда, Барлык, Тоолайлыгда
чаштар хөйү-биле немежип турары дыка өөрүнчүг. Бисти салгаар
келир үевис ол-дур. Бистиң кол сорулгавыс – сарлык, өшкүвүстү
өстүрбүшаан, ажы-төлүвүстү төлөптиг кижизидери. Эр-хейлер,
чаңгыс чер-чурттугларым! Шак-ла ынчаар бурунгаар! Силерге
эң-не экини күзөдөм.

Шүлүктөр

Моторк ТИРЧИН

Шииткекчи

Амыдырал кокпазындан
аза бээрге, хомуданчыг.
Чылдык черже чаштынза-даа,
Шынны ылап тодарадыр.

Шииткекчини мегелептер
Сиилең сеткил черле хоржок.
Кужур, дусту ылгавайн,
куйзуп, ойзуп, түрөп хоржок.

Эр кижиге чазыптарга,
Эжен хаанның кулу дижир.
Эл, эрик нуураваска,
Хая болур дижири шын.
Өөрлежип көгүжерге,
Өөдежоктуң демдээ болгай.
Самдар-даа бол, өө чылыг,
Чандаш-даа бол, эки кончуг.

Хоойлу билир шииткекчилер
Хоор чонга үнеледир.

Айлаңмаа ХЕРТЕК

Амыдырал делгеминде

Кош-буттап өрү шураан тенек оол дег,
Хову чурттуг шартылаажык самнагылаан.

Бодумнуң-на сеткилимниң шөлүндүө
Бодалдарым удаа-дараа девип үндү.

Ачыр-дачыр адааннашкан мөгелер дег,
Ак биле кара ийи хүрежи-дир —
Чуртталгавыс тоол шагже эглир дээн бе?
Чуунду долган тамыдыва чуглур дээн бе?

Содаалашкан «күчүтеннер» тегерер дээш,
Соккан судал, калчаа хем дег, дывылай-дыр.
Доңгун, каржы, эриг хөөннүң кайызы-ла
Дошкун, кадыг демиселге шүүп каарыл?

Амыдырал делгеминде төнчү чокка
Ак биле кара ийи хүрешпишааң...

Надежда АйЫР

Дүвүреве

Дүлгээзинниг хензиг назын дүрген эртер,
хөрек долган ужуралдар эңме-санчок...
Дүвүлендир ээргииштелген хайлыг бачыт,
хөмө былгап, арным үрүп, чүгө келдиң?

Шак ол өйде сеткил-хөңнүм элдеп-эзин
үстүү, оран ээлерин эргий берди.
«Үүлөң элек, чизевисте кирбээн сен» — дээш,
чандырыптар, ээлдириптер, хөктүг болду.

«Дүвүреве, ажыл-ижиң уламчыла,
Дүвүреве, оран-чуртуң ээлеп чуртта.
Аас-кежиин оруу келир, мана» — дигеш,
Ада-иём, төрелдерим холун чаңгаан.

Оттуп келдим. Ол-ла бүгү дүжүм болду.
Ам-даа чурттаар үе менде барын билдим.
Ажы-төлүм, аас-кежиим ачызы бе?
Октаргайның кежик сөңнээн үүлөзи бе?

21.12.2004ч.

Дылым чокта

Тыным ышкаш эргим болгаш үнелээрим
Тыва дылым — чоргааралым, бүзүрелим.
Дылым чокта, хостуг чаңнап шыдаар мен бе?
Дылым билбес апарзымза, хүндүм бар бе?

Хуралдарга чадай-чадай орустаар бис.
Хупуразын, ону кандыг езу дээрил?!
Хайыралыг дылывысты камнавайн,
Хайнак кылдыр эдилээрге, болур деппе?

Кижиг болза, чилчии үстүп, ушку-даа дег,
Химиренип, каргыш салып, төккү-даа дег,
Каражадап, түрей берген тыва дылым,
Канчап сеңээ үнелелди эгидип бэзэйн?

«Төрээн дылың аваң ышкаш үнеле» — деп,
Төлү меңээ чонум чагып, сүмелеп чор.
Ажык-чарлыг үе сеңээ дузалаан-дыр,
Артында-ла Күрүнениң дылы болдуң!

Анзатпаа МОНГУШ

Алдын-Хавак

Дүдүскектиг изиг чайын
Алдын-Хавак диңмиттиг чер.
Дүгүн дыткан, кидис салган
арат чонум ажылы хөй.

Уруглары молдургалыг
хоюн-малын кадарарлар.
Урук туткан оолдары
хамык чылгы хавырып бээр.

Алдын-Хавак чону шупту
ажыл-ишке дендии кезээ.

Тараа тарыыр, сиген кезер
Даңгаар чымыш ээзи улус.

Сайзанақтап ойнап өскөн
чалбак шыгым бодаарымга,
көгү-шыгы хөлбеңейнип,
көстүп-херлип чыткан ышкаш.

Алдын-Хавак төөгү шагдан
адам-өгбөм чурту чүве,
амдыгаа дээр ооң чонун
алгап-йөрээп, магам ханмаан.

Хевис ышкаш делгем шыгын
chedи чүзүн малы шимээн.
Кедээзинде Кызыл-Тайга
челээш тыртып, сорунзалаан.

Өртемчейниң сылдызы дег,
өөрүшкү үнер дөзү
Монгуш өгбөм алдын билзээн
моон тыпкан, элдеп чер боор.

Аңгыр-оол ХЕРТЕК

Алдын сөзүн үнелээли

Сагыш човаан ава-ача хүннүң чыгыы
чагыгларны биске берип, сургап чорда,
чаңчаттынган, анчыын ыңай, болзун дижиб,
чандыр бодап, чазып чоруур, багывысты.

Эриг баарлыг өгбелерниң эки сөзүн
эртенги даң хаяазы дег уткуп хүлээп,
хүндүткелдиг билип ап-ла чорзувусса,
хүнүвүстүң чырык-чылыы бисти кагбас.

Ажыт кирип, чорткан соонда, канчаарга-даа,
аксын ажып, караан көрүп келир эвес...

Аваларның, ачаларның алдын сөзүн
аравыска кады чорда, дыңнаалыңар!

Орлан ДОПУЛ

Танывазым дайынчыга

Дайын болурга, эң коргунчуг —
тайбың буступ дүжүп болур.
Даарта бистиң ада-чурт-даа
далганналып, хуюкталыр.

Хиросима, Нагасаки
ам-даа ыглап, човууртап тур.
Кижилерге атом соргаа
ак ханны арттырбышаан.

Танывазым дайынчы сээ
даарта кежиим бүзүрээр мен.
Талыгырда кызыгааржы,
даңгырааңны утпа, өңнүк.

Мадон МОНГУШ

* * *

Дуруяаның дунук үнү
туман өттүр дыңналы-дыр.
Чанар үе чедип келген,
чараш эжин кыйгырган бе?

Куш ынчаар муңгараарга,
кударанчыы таан кончуг.
Ырак черде мээң эжим
ындынналып чораан-даа дег.

Хөлчүң-карам кежик-чолдуг,
хөглүг чурттап чоруур болза,
Куш-даа канчаар, салымы-дыр,
кударап-даа чоруур ыйнаан.

Дуруяаның муңгак үнүн
дунда-карам дыңнавазын.

Кызылдың № 9 школа-гимназиясында
«Саянның чаңгызы» деп чечен чогаал клубунун
кежигүннеринин шүлүктери

Айсуу МААДЫ

8 “а” класстың өөреникчизи.

ЧЕЛЭЭШ

Чаъс соонда шала кежээ
Чараш чечек ужуккан дег.
Кызыл-даван маңнап үндүм —
Кырымда дуу челээш хып тур!
Чаражын а, а өршээ!
Чанымда дег көзүлзе-даа,
Чагдатпайн ырай берди,
Чаштып ойнап чиде берди.

Ай-кыс ТОНДУК.

11 «а» класстың өөреникчизи.

* * *

Каът бажың кударалы
Чүге мени хөме алды?
Караңгы дээр сылдыстары
Чүнүң ужун чүгүрүптү?

Ак-көк дээрниң адаа черге
Ай-кыс болган ужурум чүл?
Аарышкының сөстөриниң
Анчыг болган ужуру бе?

* * *

Чалыы назын чажыдын
Чаңгыс сеңээ сөглекседим.

Оран-дүвү ыракта
Овур-хевириң көрүкседим.

«Ынак мен» деп сөглөвээним
Чаңгыс сеңээ сөглөкседим.
Оран-дүвү ыракта
Овур-хевириң көрүкседим.

«Ынак мен» деп сөглөвээнимге
Ыым келип кударадым.
Хайыралыг эжим, өршээ,
Кара сеткил бодабайн көр.

Аялга ДОНГАК,
5 «б» класстың өөреникчизи.

Угбам

Эргим, ынак, чараш угбам
Эриг-баарлыг, холу чымчак.
Башкы болган эртемин ол
Боду шилип алган кижиги.

Ажы-төлгө билиин өргүп,
Амыр-дыштыг чурттап чоруур.
Төрээн дылын сайзыраткан,
Төлү ышкаш меңээ ынак.

Торгалыымны

Өскөн-төрээн ынак черим
Өвүр черде төрээн суурум.
Кайгап ханмас чурумалдыг
Кайгамчыктыг Торгалыымны.

Чогаалчылар ыраажылар —
Чону шулту чаян-дөстүг,
Агып баткан аржаан суглуг
Алдар-аттыг Торгалыымны.

Өвүр черниң эдээн каастаан
Өндүр бедик тайгаларлыг
Авам ышкаш ынак суурум,
Ам-даа улам сайзыра-ла!

*Валентина ДӨМҮР-ООЛ,
тыва дыл болгаш чогаал башкызы.*

Өөрүшкүвүс өргээзи

Эргеленген авам ышкаш төрөөн школам,
Эртем-билиг, депшилгениң кавайы сен.
Улуг-Хем дег күчү-күштүг, найыралдыг
Улус чонну чаңгыс бүлө болдурган сен.

Часкы шаг дег чырык, чылыг школавыс,
Чалыы салгал, келир үе чалгыны сен.
Аас-кежик, эртем оруун чүглөп турар
Ажык чолду, авыралды алдывыс.

Улус-чоннуң ыдык сүзүүн, чаңчылдарын,
Уран чогаал дээжизин четтиргеннер.
Мөңгө чырык билиглерни алган чонуң
Мөгейигниң бедик сөзүн йөрээп турлар.

Эчис сорук, күзелдерниң оруун айтыр
Энерелдиг, чоргааранчыг сылдызывыс,
Өөрүшкүвүс өргээзи боор школавыс
Өндүр, ханы билиглерин өргүп чорзун!

*Светлана ШУЛУУ-МАОДЫР,
тыва дыл болгаш чогаал башкызы.*

Доозукчунуң сөзү

Бышкан билиг аттетадын холга тудар
Байырланчыг хүнге чедир каш-ла хонук...
Шылгалдалар шуптувуска өршээлдиг бооп,
Чиик-чаагай эртер боор деп идегээр бис.

Чамдык хүнде башкыларны муңгарадыр
Чагырга чок опчоктанып турган боор бис.
Чалыыларның тенек, кенен болганындан
Частырыглар тургулаанын миннип тур бис.

Эрткен барган хомудалды уттуптарын
Эргим башкы Силерлерден диледивис.
Кончуп сургап турганыңар сургуулдардан
Шыырак эмчи, эртемден-даа үнер-ле боор.

Сөөлгү коңга

Сагыш-сеткил кударадыр
Сөөлгү коңга кыңгырай-дыр.
Доозукчу оолду, кысты
Доозазын доюлдуруп хөлзедипти.

Сөглөп четпес сарыннанчыг
Сөөлгү коңга езулалы
Чылыг, чырык сактыышкын бооп,
чүректерге артып калыр.

Кыңгырт диген коңга үнү
Кударанчыг, өөрүнчүг-даа...
Амыдырал оруундува
Алгап-йөрээп үдээни шын.

Алдын ЧЕЧЕК,
башкы

Үрер хөгжүм

Хөгжүм ойнаар сесерликче
Хөөрежиپ кирип ор бис.
Хөглүг каткы, ыры-шоор-даа
Хөлзээзинниг чаңгыланды.

Үр-ле дыңнап чаңчыкканым
Үрер хөгжүм куттулуп тур.
Байырлалда чыылганнар
Вальстап бөөлденип тур.

Чыылган чоннуң сеткил-хөңнүн
Чылыктырган чараш үннер
Сээң-даа, мээң-даа хөңнүвүстү
Челээштелдир домнай каапты.

* * *

Чедип кел даан!
Сени сактып келиримге,
Сеткил-чүрээм сергей бээр-дир.

Бүдүү сээң ол
Бүдүжүңнү бодаарымга,
Бүргег хөңнүм хүнней бээр-дир.

Диана КОНГАР,
гимназияның 5 «д» класының өөреникчизи
Монгуш Ай-Хаанның авазы.

Ыракта эжимге

Ырак сенче сагыш-сеткил аппарат чорда,
Ырым боду ишти-хөңнүм чазамыктап,
Уян чүрээм «чымырт» кыннып, ала-чайгаар
Уярадыр ырлаарынче чалай бээр-дир.

Сеткил-хөңнүм аар чүък дег база бээрге,
Сени сактып, чоктаанымны эскерер мен.
«Ынак мен» деп сөглээринден чалданыксап,
Ынаам сени чүрээмейде шыгжап чор мен.

«Эргим, ынак эжим сен» дээн сөстөриңни,
Эргеледип, чассытканың сактып келгеш,
Эжим сенче ам бо дораан уткуй халааш,
Эжиим ажып, уткуп аарын күзеп чор мен.

Акымның чырык адынга

Уругларың — оол, кыстың эргим ынак ачазы сен,
Кады чурттаан кадайыңның чөленгиижи,
Уян, сергек, хөглүг, баштак акывыс сээң
Каттыраңнаан шырай-арның сактып кээр мен.

Хары чоннуң дыштыг-шөлээн чурттаары дээш,
Харам чокка тының бергеш, мөчүй бердиң.
Черниң сайын, довуракты шуглангаштың удаан сеңээ
Черге чедир мөгейдивис, хүлээп ап көр.

Эрес-дидим чүрээң согуу турупса-даа,
Эрткен орууң соон изеп, үлегер ап,
Алдар-адың сыга бербейн, салгалдарың
Арат чонга бараан боорун дагдынып тур.

Хайлыг, буктуг чаа-дайын эвес болза,
Хайыралдыг ынак эжиң, төлдериниң аразынга
Хөөремик баштак чаңың ол-ла хевээр
Хөй-ле чылда бисти өөртүп чоруур боор оң.

*Эмма ООРЖАК,
башкы.*

Часкы чечек

Час-даа дүштү, куштар кээп тур.
Сайлык база ырлай берди.
Сагыш-сеткил дүвүрексээр —
Чаныксааным ындыг чоор бе?

Талыгырда даглар бажы
Таалалдан отту чаштааш,
Шокараарып, эриир душта,
Шорааннарже үнүп келдим.

Чамашкы дег ала-харда
Чанымда бо бедигээште

Шала ойбак карандыдан
Частың чечээ баккылап ор.

Ону көргөш, чүрекейим
Оожургал билбестеди:
Орта чоор бе? Ынакшылды
Ожаап, сактып кээри ол бе?

Час

Частың хөктүүн!
Чалыы үем эрткен-даа бол,
Шагдагы час эгилген дег,
Сарыым сени сагындырды.

Частың чиқтиин!
Чүрээм дүймөп, бергедеп тур,
Чаражымның шырай-арнын
Чүгө катап көргүзери ол?

Частың хөглүүн!
Чалгаа мени муңгаратпайн,
Муңгашталган оруум дозуп,
Муңчул-дузаам чежип каапты.

Часты көр даан!
Сарыымайлаан, чазыын, сергээн:
«Чедип кээп көр, кайда чор сен,
Сен чок чурттап шыдапас мен!»

Мыйгак-хараган

Арга чарык кадыр ийде
Алыс чуртуң көскү болгаш,
Мыйгак-хараган кыйгы салып,
Мыя бо дег, кыптыр чүңүл?

Өкпең-кызыл хаяа тыртып,
Өөрүшкүнү хайныктырып,

Бодундува сорунзалап,
«Борта кел» деп, чалаар чүңүл?

Частың башкы чечээ-дир сен,
Чаңгыс сеңээ эргеленип,
Ховаган бооп хуулуп алгаш,
Хойнуңга кээп хонуксаар мен.

Анна ООРЖАК,
башкы.

«Даш дүшкен черинге чыдар, кыс берген черинге чоруур» деп кырган өгбелеривис угаадыгы-ла шын. Мындыг торулга чугаа база бар. Черде эптештир чыткан дашты орнундан хоора соп, өскээр октаар болза, ол даш эптиг чыдынын тыппайн, үш чыл ишти хилинчектенир чүве дээни кай.

Дирилген даштар

Катаптанмас Тыва черим чараш даштыг:
Калбаа-даа бар, борбаа-даа бар, улуг, биче.
Хаялары сарыг, кызыл, бора-даа боор,
Кандыг даштар бисте чок дээр, кайгамчык-ла!

Шевер холдар суйбай туткаш, илбилептер —
Черлик аңнар, азыраан мал, Тывам чону
Чергелештир дистинчипкеш, шуужуп үнер.
Чечен тоол дег, тывызыксыг, чоргааранчыг.

Чамбы-дипте онза байлак Бай-ла Тайгам
Чаяанындан шыгжаттынган эртинелиг.
Сарыг-Хая — бойдус чаяан ыдык оран,
Салым-чолдуг шеверлерин алгап чоруул.

Сүтке чалбарыг

О, бурган суксуну ак сүт,
Октаргайым, сарыг өртемчейим
Оглу-кызының омаа сен, ак сүт.
Алдын хүнүм херели дег
Авыралдыг ава сүдү — ак сүт.

* * *

Кайыын келдиң, ак чемим?
Харыы келди, дыңнаңар даан:
Хая кырлаан өшкүлөрдөн,
Халчып шураан анайлардан,
Хоюг дүктүг хойларымдан,
Хову малы тевевистен,
Хоор-сарыг чылгывыстан,
Кончуг чоргаар инектерден,
Ховар аңым — ививистен.

Каткы бажы каткан эвес

Василий МОНГУШ

ТАНЫВАЗЫМ УЛУС КЕЛГЕН

Бистиң Шивилиг суурнуң чурттакчыларын үш кезекке үзүп болур: эң бай, эң ядыы болгаш ортумак. Авам биле бис сөөлгү бөлүккө хамааржыр хире улус бис. Саар инээвис саны алды чеде берген, молдурга, бызааларын кадар болза, он ажа бээр. Шээр малывыстың узун саны сезен чедип бар чыдар. Эзир дээр кызыл-калдар ыдывыс база бар. Даштындан көөргө, эргижирей-даа берген болза, «Жигули» дээр машинавыс гаражында турар. Эрткен чылын ооң-биле бир катап Новосибирск, бир катап Абакан четкеш келген бис. Оозун бодаарга, таан багай эвес машина. Каш-даа кижиге садып көрүңерем деп дилеп келген. Авам кара шору, бербес болган. Алды чыл бурунгаар аварияга таварышкан соонда, авам инвалид апарган. Бир эвес эзирик чолаачы тротуарже үнө халдып келгеш, хамык хай-халавын үүлгедип кааптаан болза, авам халып маңнап турда, хат-салгын дег чораан кижиге-ле болгай. Ам чүглө бажың иштинге хире-шаа-биле шимченир боордан башка, ырак-узак чер баары бергедеп калган. Мени университет доостуруп алыр дээш, авам дыка кыска. Азыраан мал-маганын-даа, акша-хөреңгизин-даа харам-нанмаан. Эрткен чылын дээди эртемниң дипломун алгаш, төрөөн суурумнуң школазынга математика башкылаар кылдыр чедип келиримге, авам өөрээштиң ыглап турган.

— Авашкылар ам ажырбас бис. Сен башкылаар, а мен бажыңга аап-саап ажыл кылып, каш малывысты карактаар мен, уруум. Херек апарза, даайың Арбай-оол суг база дузалаптарлар. Оларның оолдары шуут ашактар апарган, кандыг-даа кадыг

ажылды дораан хирт кылырлар. Дузааргаа кончуг чүвелер. Токпак-ыяш, хөмүр-даш чүвелеримни олар эккеп берип турдулар.

Школага өөренип турумда, авам кежээ санында менден кичээлдериң өөренип алдың бе деп айтырар турган. Ам башкылай бээримге, база-ла кичээлдеринге эки белеткенип алдың бе, уруум, деп доктаамал айтырар чаңныг. Ооң бодап турары-биле алырга, мен кичээлге багай белеткелдиг баар болзумза, директор мени ажылдан ол-ла дораан үндүрүптер ышкаш болур хире. Бир звес авам математиканы билир турган болза, мени боду хынаар чыгыы турган.

Авашкылар багай звес чурттап турган бис. Школадан келгеш, авамга дузалажып, инектер сагжып, мал-маганны кажалап кааш, даартагы кичээлдерге белеткенип кириптер турдум. Чемненген соонда авамга массаж кылыр мен. Массажты канчаар кылырын Кызылга өөренип алганым дыка ажыктыг болган. Сээң эмнээниң соонда меңээ дыка чиик апаар-дыр деп авам бо-ла чугаалаар. Чамдыкта, шынап-ла, дузалаар-даа турган чадавас боор, чамдыкта авам мээң сеткилим хомудатпас дээш, таарыштыр чугаалап турганы база чадавас. Хоорай барганымда, херек кылып аптекаларга киргеш, авамга чаар эмнер садып алыры меңээ чаңчыл апарган. Эккээримге, авам оларның шуптузун көрүп, аксын ажыткаш чыттап, бижикилерин катап-катап номчуур турган.

Чаа өөредилге чылында мени тос дугаар класстың удуртукчу башкызы кылып каан. Класста он дөрт уруг, тос оол. Эрткен чылын ол класска башкылап турган болгаш, уругларны элээн билир мен. Оларның ада-иелерин таныыр, чамдыктары-биле харын төрөл-даа болур турган бис. Ам чүгле бодумнуң өөредип турар эртемин дээш звес, бо чээрби ажыг өөреникчиниң салым-хуузу дээш харыылаар апаар мен деп чүвени билип турган мен. Авам мени бар шаа-биле деткип, бодунуң шаа-биле сүмелерни берип турган. Чамдыкта школага элээн саадай бээр апарган мен, чүк арай аартап кел чыдар деп чүвениң бир херечизи ол. Чанып кээримге, авам чемин белеткеп алган, мени манаан олулар.

Бир катап школадан үнүп кээримге, даайым Арбай-оолдуң кадайы Валентина Сүрүңовна бо тур.

— Өөренир дээш чедип келдин бе, күүй? Класстар хостуг, ам бо дораан-даа болза баргаш, кичээлдеп кирип болур бис — деп баштактандым.

— Өөренир чүвеге арай хирелиг болдур мен ийин, Чимистей. Эң ылаңгыя алгебра, геометрия, физика, химия дээн ышкаш эртемнерге шуут салым чок амытан чораан мен. Та чеже катап багай демдек алган чүве, ону кым санаан боор. Бир эвес күүйүннүң бажы шыырак турган болза, ам Кызылда кандыг-бир министерствода ажылдап олурбас бе. Бети дize килдис эргелекчизи, ынды дize оралакчы сайыт турган болза хөңнү. Салым-чаяан чокта, чүү-даа чогуvas. Бодалыңга кандыг-даа эргедужаалдар кирип кээп болур, ону боттандыар харыың чокта, оон чүү-даа үнмес. Соярынга чаяаттыңган амытан ужуп шыдаvas деп бир улуг чогаалчы бижээн ышкаш ийик. Ол кончуг шын деп бодаар мен. Кижиги бүрүзү хире-шаа-биле чоруур, ол-ла. Аваң кандыг олур? Чоокта ужурашпаан мен ийин, сээң-биле кады баткаш, кире дүжер чоор бе?

Күүйүм-биле хөөрежип чорааш, бажыңга чедип келген бис. Авам чаавазын көрүп кааш, хөлчок амырап, дораан-на пашсава кырында барган. Авамның чеми кажан-даа белен турар. Шайын чылыда каапкаш, бистерни столче чалай берген.

Хөөрежип олур бис. Күүйүм алыс Өвүр чурттуг кижиги. Даайым аныяанда кызыгаар шеринге тургаш, Хандагайтыга ооң-биле таныжып алган дээр чүве. Таныжылга ынакшылче, ынакшыл өгбүлеже шилчий берген деп күүйүм хөөрей бээр кижиги.

— Чоокта чаа эки-багай төрелдерим эргип чордум — деп, күүйүм хөөрээн. — Улуг-улуг улустар ушкулап калган, олардан бичелери мүн-не мөлдүк-калдык бораланып олурлар, аныяктар колдуу хоорайларже чоруп турар мындыг апарган чүве болду. Чамдыктары эртем-билиг чедип алыр дээш ындыг хире, өскелери анаа-ла аян-тээлеп, хөй-биле хөөреп, көгээржик-биле калбаңайнып чоруп турар чорду. Ынчалза-даа шупту аныяктар кайын чуртун карартыр чоруй баар, ада-иезиниң ажылын уламчылап, олутчыдын чок ажылдап чоруурлары база бар чорду. Авамның бир төрелиниң оглу Каң-Демирге ужураштым. Малы дээрге кодан сыңмас деп чугаалап болур. Өшкү, хоюн чүстер-биле чугаалаар, чүгле саар инектери чээрби ажыг, чылгызының узун саны дөртен чеде берген чорду. Чазаг, күзег, чайлаг, кыштаг черлери шупту бар. Ада-иезиниң оруун езулуг салгап алган оол чорду. Хөөкүйннүң дуза кадар улузу эвээш: адазы, иези кыраан, чүге-

даа күш четпестеп калган. Чайын төрелдериниң школачы уруглары келгеш, дузалажып турар, оозу харын чүгээр дивес силер бе. Өөредилге чылы эгелээр билек, база катап-ла кырганнары-биле артып каар дээр чорду.

— Ажылгыр, кежээ кадай ап алыр болза эки-дир — деп, авам чугаалаан. — Эр кижичеже-даа кызарга, херээжен кижичок болза, чорук чогувас деп бил, Валя. Өглөп каар болзуңарза эки-дир.

— Ада-иезиниң база чугаалаан-на чүвези ол. Каң-Демир оларның чугаазын кулак дашты-биле эрттириптер хире. Бир эвес силерниң бо сумуда топтуг уруг тывылбас чүве болза, өске черлерден-даа кудалап алгай-ла деп чугаалап чыттым ийин. Ынча дээш, бистиң Чимистейни сактып келген мен.

— Кай, мээң багай уруумну бе? — дээш, авам бар шаа-биле каттыра берген.

— Чүге багай дээр силер? Тулган кыс ышкажыл. Чүге мынчага дээр таныжың чок чааскаан чоруур сен, кызым? Өглөнип алгаш, ажы-төл божуп алыр болза эки. Кижиче мөңгө чалыы турар эвес, үези кээрге, кара баш агарып каар, кадыкшылы кошкап калыр-ла болгай. Ол дугайын амдыгааштан бодап чорбас болза, кедизинде баргаш, сотка олуруп болур.

Кезек када шимээн барган бис. Кижиче бүрүзү боданы берген ышкаш. Шыны-биле чугаалаарга, сеткилимге тааржы бээр оолга мынчага дээр душпаан мен. Университетке өөренип турумда, чамдык оолдар санал кирип турган чүве. Оларның чаңгызы-даа мээң чүрээм шимирт кылбаан. Ынакшылдың сорунказы чок болза, оон чүү-даа үнмес.

— Боданып көрээлиңерем, Борбаанай угбай — деп, Валентина чугааны авамче ээгип алгаш, уламчылаан. — Мээң төрелдеримге кежээ, томааныг келин херек, а сеңээ ажылгыр күдээ херек болгай. Каң-Демирни бээр чедип кел деп сөглөдиптейн. Уруглар таныжып, чугаалашсын. Бир эвес чорук бүдө бээр хире болза, ынаар-мынаар деп чылдырып турбайн, ол-ла дораан кудажыларны бээр чорудуп, Чимистейни айтырып келзиннер. Мен ийи таланың төрели болуп турар кижиче болганымда, чорукту чогудар дээш, онза болгаш бүрүн эргелиг элчин болуп, бар шаам-биле кызыдар мен.

— Мен чүү деп чүү дээр мен, Валя. Чимистейге чугаала даан. Бир эвес таныжарындан ол чажам дивес болза, келгей-ле. Кижн чугаалажып таныжар, аът киштежип таныжар дээр ышкаш ийик. Менде кара чаңгыс кызымга экини күзээр боордан башка өске чүү турар боор. Бажым караңайнып олурда, уруумну уштап-баштап каан болзумза деп бодап олурар кадай-дыр мен. Менде ам чүү боор, Валя, бетим ыраан, ындым чоокшулаан, бөгүн болза орай, даарта болза эрте кызыл-душтап чоруй баар апарган кижн-дир мен. Өртемчейның хоойлузун өскертиптер күштер турбас болгай. Уруумну эртемге чедирип каар деп бодап чораан күзелим боттанган. Ам өглөп-баштап каан болзумза деп база бодап олурар мен. Ынчалза-даа бо айтырыгны шиитпирлээри белен эвес деп бил. Кижиниң чуртталгазы салым-чолун каткан эжинден кончуг хамааржыр. Эки кижээ таварышса, эки-ле чурттаар сен, багай кижээ таварышса, кара хинчээң көргениң ол. Өгленген улус уруг-дарыглыг апаар болгай. Оларның ажы-төлүнүң салым-хуузу ада-иезинден дорт хамааржыр.

Валентина Сүрүңовна орайга чедир хөөрөп олургаш, чоруп тура, удавас душтук болурунга кандидат оолду эдертип алгаш кээр мен дээн. Ол чугаа соонда ай-даа ажа берген. Сураг. Ийи ай эртип турда, күүйүм келгеш, Каң-Демир даарта чедип келир деп бо. Авам бүдүү дүвүрөп, бажыңының иштин аштап арыглап, аъш-чемин көрүп, меңээ мындыг-мындыг чемнерден садып эккеп бер деп меңээ чагыг киирген. Суббота кежээзинде Валентина Сүрүңовна төрелин эдертип алган бо чедип келген.

— Кайгамчыктыг малчын Каң-Демир Төгүсович Тумат бөгүн силерниинде аалдап келген. Ажыы-биле чугаалаарга, аныяк башкы Чимистей Чимитовна-биле таныжар дээш келген оол. Аныяктар хөөрежиңер, арны-бажыңар чазылдыр чугаалажыңар. Борбаанай угбай-биле бис ийи база сарыг шайывысты аартап олурар, сагыш хандыр чаңнап алыр улус-ла болгай бис.

Ынча дээш, Валя боду аъш-чем кылырынче киржи берген. Мен база дузалажыр бодаан мен, ынчалза-даа Валя күүйүм мени чоокшулатпаан — келген аалчы чалгаарай бээр, ооң-биле хөөрөш дээш, чоокшулатпаан. Көк танывазы кижн-биле ол-ла дораан чүнүң дугайын чугаалажыр боор. Шкаф иштинден альбом уштуп эккелгеш, мону көөр силер бе дээш, чанынга салып бердим. Аалчы альбомну көрүп олурда, мен аалчыны топтап көрүп олурган мен. Шөйбек арын, таңдаш думчук, дөрбегер

эриннер. Кулактары шала делбигир-даа ышкаш. Чаактары агаарга дадыгып калганы илдең. Онзаланып ылгалы бээр чүвези чок, оолдар ышкаш оол-ла-дыр деп бүдүү бодап каан мен.

Авам суг бистерни столче чалай берген. Валя мени Каң-Демир-биле кожа олуртур дээш, ооң чанынга турган сандайже имнээн. Мен ынавайн, авам-биле күүйүмнүң аразынга олуруп алган мен. Каң-Демирни авам шыырак «байысаап» олурган: харың кажыл, эртем-сургуулун чүл, аваң, ачаң, төрелдериң чүнү кылып чоруурул дээш, чүнү-даа арттырбайн коптарып каапкан. Каң-Демир шуптузунга саат чок харыылап олурган. Кызылга ийи-үш-даа хире черге өөренип кирген, ынчалза-даа ооң чаңгызын-даа дооспаан деп билип алган мен. Бир черге өөренип турда, авазы аарый берген, ийи дугаар черге өөренип турда, адазы аарый берген, үш дугаар черге өөренип тургаш, боду аарый берген. Ынчангаш диплом чедип чадап каанын тайылбыр-лаан. Мал кадарып, тараа тарып, ногаа өстүрүп чоруур кижиге улуг эртемниң херээ чок чүве-дир ийин деп ол түңнел кылган. Ооң-биле маргыжар чоор бе дээш, дылым дыка кижип олурган, ынчалза-даа аксым ажытпаан мен.

Телевизорга он шактың медээлерин дамчыдып эгелей берген. Валя чанар деп барган.

— Сен маңаа артып калыр сен бе, Каң? — деп, күүйүм айтырган.

Демгизи ыыт чок олурган. Оон оожум туруп келгеш, кеттине берген. Артып калыксааны арнында илдең хире. Боду чугаа-лаарындан дидинмээн, а өске улус ону деткивээнинден чоруур ужурга таварышкан. Хевин кеткен дораан карманындан папирозун ужулгаш, чырыктай каапкан. Дем альбом көрүп олургаш, бажыңга таакпылап болур бе деп менден айтырган. Бисте таакпылаар кижиге чок дээн мен. Авам-биле бис кайывыс-даа таакпы чыдынга багай улус бис.

Валентина биле Каң-Демир бистиинге база бир келген. Ооң соонда күдээге «кандидат» чанып чоруй барган. Арыннарывыс көрүшкен, ат-баштарывыс билип алган боордан башка хандыр танышпаан-даа бис. Ынчалза-даа күүйүм бистиинге хүннүң келир апарган. Каң-Демирни, ооң ада-иезин мактап турда, сөс харам-нанмас апарган.

— Сээң чүрээң чүнү сөглөп тур, кызым? — деп, күүйүм менден айтырган.

— Чүнү-даа сөглөвөс-лө чүвө-дир, күүй — деп каан мен.

Мен шынын чугаалаан мен.

— Бөгүн чугаалавайн-даа турза, даарта чугаалай бээр. Көөр-даа сен, Чимис. Ынакшыл дээрге бойдустан хай-халавы-биле дөмөй чүвө болбазыкпе. Хеп-хенертен хайнып келир. Мени мынча назыда чүнү көрбеди дээр. Ынакшып-даа чордум, ырлап-даа чордум, ынакшып-даа чордум, ыглап-даа чордум. Ынакшылды мен одагга дөмөйлээр кижиге мен. Одагның чылыгы база бар, одагның чырыгы база бар. Ынчалза-даа одагның ыжы база бар болдур эвеспе. Мен бо бүгүнү көргөн, бо бүгүнү эрткен кадайдыр мен. Каң-Демир сенээ дораан ынакшып калганы илден чорду. Чем бээримге, көңгүс ишпес дивес силер бе. Ынакшаан кижиге ынчап баар чүвө. Сагыжы саарзык апаарга, чем чиир хөңнүң-даа чок апаар. Аштааның-даа билбес сен.

Частың ортан айы үнүп кээрге, авамны эмчиге чыттырып каан мен. Чыл санында-ла таныш эмчилерим-биле дугуржуп тургаш, авамны кезек эмнедип алыр мен. Авам ону ээлчеглиг септелгем-дир дээр кижиге. Бир кезээ бажыңга олурумда, Арбай-оол даайымның оглу Шолбан бо буу-хаа маңнап келген. Авам, ачам сени биске дүргөн чедип кел дидир деп бо. Даайы, күүйү кел деп турда, канчап олурар боор, хынап олурган кыдырааш-тарымны салып кааш, Шолбан-биле кады чорупкан бис.

Кирип кээрим билек, чугааны күүйүм эгелээн:

— Каң-Демирниң ада-иези кулак амыратпастааш туруп алды, Чимис. Сени айтырып улус чорудар бис дээш туруп берген. Ам ол аалдан ийи кижиге келир. Кажан кудажылар чорударын бөгүн дугуржуп алыр бис дээр улус чорду.

Күүйүмнүң куткан шайын төндүр ишкелек чорумда, эжик ажыттыңган соонда, танывазым эр, кыс ийи кижиге кирип келген. Даайым биле күүйүм келген улусту уткуп, улуг өрээлинче чалап кирип берген. Улустуң чугаазының уун дыңнап тургаш, келген улус Каң-Демирниң угбазы биле честези деп билип алдым.

— Каң-Демир база кончуг келиксээн кижиге. Мал-маган кидин түлүк төрээш туруп алган, көңгүс чай деп чүвө чок, ынчангаш чыдып калды. Шуут үзе дугурушкаш, келир силер деп биске дужаап каан-на болгай. Ону күүсетпес болзувусса, бисти кудазынче кайын чалаар.

Күүйүм шагда-ла белеткеп алган чемин чылыткаш, аалчыларга салырын салып, кударын куткаш, сунуп турган. Водканы база

ажыткаш, дашкаларга кутканын кожазында өрээлге дыңнап олурган мен. Үр-даа болбаанда, улустарның чугаазы үнүп келген.

— Төгүстерге келин болур силерниң төрелиңер аас-кежиктиг кыс-тыр — деп, Каң-Демирниң честези хөөрээн. — Кожууннуң кончуг чок дээн байларының бирээзи-ле болгай. Мал-маган, машина, трактор дээш чүнү чок дээр боор. Шыгжамырда акшазы та чеже чүве. Ону чүгле кат-иём боду билир. Бистер байтыгай катым ашакка безин чугаалавас.

— Бай кижии магаданчыг, барган черге хүндүледир деп ачам чугаалап чораанын дыңнаан мен — деп, даайым чугаага катчы берген. — Бисте чүү боор, куда дүжүреринге шаптык кадар сагыш чок. Даарта-даа болза кудажылар келзин, соңгузу хүндаа болза кудазын дүжүрзүн дээр улус бис. Бистиң кызывыс Чимистей авазы-биле кады чурттап олурар, бажың-балгадының ишти шупту бар кижии-ле болгай. Оон аңгыда мал-маганы база шыырак болдур эвеспе. Оозун харын канчаар чүвел, маңаа арттырып каар бе азы алгаш чедирип бээр чүве бе?

— Малдарын ынаар аппарат чыткаш чоор чүвел, маңаа артып каарга, бистер кадарып-карактап чораай-ла бис — деп, күүйүм киржи берген.

— Маңаа мал арттырган херээ чок, шуптузун алгаш чорааны дээрэ. Төгүстерниң малы улам көвүдезин — деп, честези чугаалаан.

— Ынчаарга авашкыларның бажыңын канчаар чүвел? — деп, күүйүм айтырган.

— Ээн бажыңның херээ чүү боор, садыпкаш, акшазын банкылап каар, ол-ла-дыр — деп, честези харыылаан.

— Кудавыс болур кадай инвалид кижии дээр чораан. Ону канчаар чүвел, уруу-биле кады ап алыр бе? — деп, Каң-Демирниң угбазы сонургаан.

— Ам кырган, ам инвалид кижини дөө Өвүр талаже сөөртүп бар чыткан херээ чүл! Аарыг кижиден кандыг дуза манаар боор. Ам ол кырган боду кайдал? — деп, честези айтырган.

— Чоокта чаа кожуун эмнелгезинде чыттырып каан. Кадыын быжыдып алыр дээш, чылдың-на чыдып алыр чүвези бар кижии — деп, күүйүм тайылбырлаан.

— Эмнелгеде чыдар дидир силер бе? Менде мындыг санал бар — деп, угбазы чугаалай берген. — Ол кырганны эмнелгеден ап алгаш, инвалидтер бажыңыңа дужаапса чүл. Аарыг, аартык

кижиниң биске херээ чүл? Күрүне холунга хүлээдип бээр болза, оон эки чүве чок деп билиңер. Аңаа азырадып, эмнедип чыдар, ол-ла-дыр.

Чугаа бичии када үстү хона берген.

— Бистиң Чимистейивис дээди эртемниг башкы кижиге болгай. Силерниинге баргаш, ажылдаар чери бар бе? — деп, күүйүм айтырган.

— Биске башкы келинниң херээ чок. Биске кара ажыл кылыр — инек саар, мал кадарар, чем белеткээр, ашааның идик-хевин даараар келин херек. Башкылаар ажылын амдыгааштан утуп кааптар болза эки — деп, угбазы чугаалаан.

— Ынчап кээрге Чимистейини мал-маганы-биле катай алгаш баар. Авазын инвалидтер бажыңыңа дужааптар. Чурттап олурган бажыңын садыптар. Ынчан чүгле гаражта машиназы артып калыр, ону бистер мунар апаар ындыг ышкажыл? — деп, даайым айтырган.

— Кай, машиназы база бар уруг бе? Ол дугайын чүге демне биске чугаалаваан силер! Ону маңаа кааптарга, кайын болур. Ап алыр бис. Кандыг машина чүвөл? — деп, честези айтырган.

— «Жигули»-дир ийин. Алды дугаар модель. Эргижирээн эт чүве, ынчалза-даа анаа маңнап турар. Чимистейиниң техника билири шыырак уруг. Багай эр улус ында-ла калыр — деп, даайым харыылаан.

Дараазында бир шилди ажыткаш, эргилдир кудуп турарын эскерип олурган мен. Кижилерниң дылдары чештине берген, мурнун былаажып чугаалап эгелээн.

— Сураглыг кожай Төгүстер-биле кудалажырын кажан-даа бодавайн чораан улус силер ыйнаан. Ындыг аа? — деп, честези даайымдан айтырган. — Шынап-ла, аас-кежиктиг улус-тур силер.

— Эки улус-биле эдержирге, ында багай чүү боор. Бистер олардан чүвүс-биле дора деп бис? Малывыс саны эвээш-даа бол, бажывыста билиивис шыырак деп билиңер. Бистиң Чимизивис эртем-билиглиг, эъттиг-ханныг, ажылгыр, томаанныг кыс. Школа директору ону дыка мактаар. Келир үеде школаны директорлаар кижиге ол деп мындаа меңээ чугаалап турган — деп, даайым хөөрээн.

Чиир кижиге чиир шаа-биле чип алган, ижер кижиге ижер шаа-биле ижиپ алган. Чугааны доозар дей бергеннер.

— Ынчаарга мындыг-дыр — деп, честези уламчылаан. —

Ийи неделя болгаш, ийи машина долу кудажылар уругну айтырып келир. Ооң соонда ийи хире неделя эрткенде, куданы биске барып дүжүрер. Ол үениң иштинде кеннивис болур уругнуң инвалид иезин инвалидтер турар черге аппарып дужаап бээр. Чурттап турган бажыңын болдунар-ла шаа-биле улуг өртекке садып-сайгарыптар. Мал-маганын, машиназын бистерже алгаш баар бис. Маңаа өскүс анай-даа арттырган херээ чок. Кижичүвези ээлиг, чер чүвези оранныг дээр болгай. Мээң шала далаштырыксап турар чүвем чылдагааны билдингир: инектер кидин түлүк төрүп эгелээн. Оларны саап күш четпейн тур бис. Ынчангаш биске саанчы кончуг чугула херек деп чүвени боттарыңар бодап көрүңер, кудалар...

Мен олурган өрээлимден үнгеш, залга кирип келген мен. Эзирик карактар менче көрнүп келгеннер.

— Кенниңер болур кыс бо-дур. Чараш кыс. Ажылдап турда, магалыг кижиле болгай. Боттарыңар көрө бээр силер. Сеткили биче, харысалгазы улуг уруг чүве. Математик баштыг болгаш, санап турда, шуут шыылаар чүве-дир. Өске улустар баштары маңзыя берген хилинчектенип олурда, Чимис шагда-ла шуптузун санай шаап шааптар-ла болгай. Мындыг эки келин Төгүстерниң төөгүзүңгө кажан-даа турбаан дээрзинге бүзүрээр мен! — деп, күүйүм чулчурааш, мени ошкаарын оралдашкан.

Олурган улус шыпшың барган.

— Хан төрөл даайым, хүндүткелдиг күүйүм! Келген аалчылар! Чугааңарның шуптузун дыңнадым. Ам мен каш сөстен чугаалап көрейн. Бисче кудажылар чорутпайн көрүңер. Куда дүжүрер дугайын бодаваңар-даа. Мен дээрге туралаан кижича садып алыр, базарда делгеп каан бараан эвес-тир мен. Бодумнуң салым-хуумну бодум билир мен. Төгүстерниң аалыңга өске саанчыдан тып алыңар. Мен төрөөн иемни кажан-даа инвалидтер бажыңынче чорудуп өлбөс мен. Авам меңээ ыдыктыг кижидир. Ол кезээде мээң-биле кады чурттаар. Байырлыг!

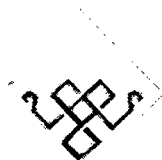
Дашкаар үнө халып келгеш, арыг агаарны хөрек долдур тынып, бажыңымче далаш басыпкан мен. Даартазында гаражка тура кыштаан машинавысты хөдөлдиргеш, район төвүңгө эмнелгеге чыткан авамны ап алгаш, чанып келген мен. Кижича эмчилер шыырак эмнээни илдең — шимченгири аажок апарган болду.

Омак-сергээ хөлчөк барган. Бажың ажылын шыдытпас апарганын көргөш, дыка амырап олурган мен. Авашкылар кежээ манчы кылып чиген бис. Телевизор көрүп олургаш, авам менден айтыра берген:

— Мындаа маңаа чораан Каң-Демирниң улузу келбеди бе?

Даайым сугга чораанымны, чүнү дыңнаанымны, кымнар деп улус келгенин шупту тө каап берген мен. Бодумнуң чугаалаан сөстөрүмни ол-ла хевээр катаптаан мен.

Авам чүнү-даа чугаалаваан. Чүглө карактарының чажы чаактарын куду кылаш дээнин эскерген мен. Авамны хөрээмге чыпшыр куспактап алгаш, бажын чыттап, арнын чодуп каап олурган мен...

*Тайгана ОЧУР,
ф.э.к., ТКУ-ниң башкызы.*

М. ООРЖАКТЫҢ ШҮЛҮКТЕРИНИҢ ПОЭТИКТИГ ОНЗАГАЙЫ

Меңги Ооржак — амгы тыва литературада аныяк салгалдын мурнуку одуруун ээлеп турар авторларның бирээзи. Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү М. Ооржактың ийиги ному «Меңги» деп ат-биле 2008 чылда чырыкче парлаттынган.

«Меңгиде» авторнуң шүлүк, проза чогаалдары база очулгалары кирген. Аныяк автор чүгле бодунуң чогаалдары-биле кызыгаарланмайн, өске национал чоннарның төлээлери чогаалчыларның чогаалдарын тыва дылче очулдурганы тыва чечен очулганың байырынга үлүг-хуузун кирип турар. Бис бо чүүлүвүске Меңги Ооржактың шүлүк чогаалыга хамаарышкан бодалдарывыс, дилээшкиннеривис-биле үлежикседивис.

Авторнуң ийиги чыындызында хевир-тургузуг талазы-биле ожук даштары, дөрттээн одуруглар, верлибрлер база хамааты, философчу, бойдус лирикасы, пародия кирген. Меңги Ооржактың дугайында бижип тура, бодунуң үнүн тыва берген шүлүкчү-дүр деп бадыткалды чугаалап болур. Шүлүкчү чогаадыкчы ажылының баштайгы үе-чадазында-даа болза, бис бодаарывыска, ооң шүлүктеринде долгандыр делегейни хүлээп алырынга авторнуң тодаргай принциптери быжыга берген, ооң шүлүктеринде авторнуң делегей көрүүшкүнүнүң онзагай бот-тускайлаңы илереттинип, көстүп келген деп үстүнде бадыткал тайылбырлаттынар-дыр. Меңги Ооржактың шүлүктериниң тускайлаңы, дээштии төп азийжи чечен чаңчылдарны ажыглаанында база ол национал чаңчылдарга даянып, бодунун иштики өртемчейин уран сөске илередип шыдаанында.

Авторнуң шүлүктериниң сииреш, онзагайы — ында кирген овор-хевирлерде символиктиг утка-шынарны сиңиргени. Символиктиг овор-хевирлер литература шинчилээр эртемде үелерниң харылзаазын болгаш турум чаңчылдарның, авторнуң дилээшкиннериниң уран каттышканын көргүзөр кылдыр тодараттынар (Ю.М. Лотман). Меңги Ооржактың шүлүктеринде эвээш эвес овор-хевирлерниң ажык болгаш чажыт символиканы илередип турары шүлүкчүнүң чогаадыкчы дилээшкиннерин, чечен аргаларны билдилиг ажыглап билирин херечилеп турар. М. Ооржактың шүлүктеринде Черниң, Дээрниң база Дээр Делгеминин овор-хевирлери онзагай чуруттунган. Төп азийжи чечен чаңчылдар езугаар Чер, Дээр бот-боттарынга удурланышкак болгаш ыдыктыг (сакралдыг) девискээрлерни тургузуп турар.

Шүлүкчүнүң лириктиг маадырының сеткил хөлзээшкини, эстетиктиг дүвүрелин дамчыдарынга Дээр делгеми чаражы, арыы, тывызыксы-биле хөөннөш.

«Дүнелерде удуп чадап, чүрээм одуг
Дүндүк өттүр сени дилеп көрзүнер мен...».

Бо одуругларның баштайгы номчулгазындан лириктиг маадыр дүндүк өттүр эжиниң көрүжүн, карактарын сылдыстардан дилеп турар кылдыр база билдинип кээп болур. Чажыт контекст лириктиг маадырның сеткили чараш хөлзээшкинге чалгынналгаш, ыдык Дээр девискээринде чергележи келгенин дамчыдып турар. Черле сагыш-сеткил ужугуушкунун, маадырның эстетиктиг дүвүрелин, минниишкиннерин шүлүкчү чаңгыс эвес таварылгаларда «таскылдарга чедип», «өрү дээрде хартыга дег киискип» турар кылдыр чуруп турар. Мындыг чижектерни моон-даа уламчылап болур. Ынчангаш долгандыр турар улуг өртемчей чүгле чурумал аргазы бооп артпайн, шүлүкчүнүң иштики өртемчейин чуруурунга символиктиг чечен овор-хевир болуп ажыглаттынып турар.

Меңги Ооржак делегейни бүдүн-бүрүн кылдыр чуруур талазы-биле амгы тыва шүлүк чогаалынга бодунуң үлүүн киирип чоруур авторларнын бирээзи. Ооң шүлүктериниң эскерттинип, ылгалып турарынын бир барымдаазы — авторнуң чечен аргаларны билдилиг ажыглап билиринде.

«Идегелиң херээ чок дээш, шывадава.
Ирээн хөңнүң чөвүрээзи, энчээ ол-дур.
Инчеекте хураган дег чылык харын».

Бо ожук дажында идегелдин поэтиктиг шынарын ында ажыглаттырган чөрүлдээниң овор-хевири күштелдирип чыдар. Сагыш-сеткилге идегелдин херээ дег чөрүлдээ база тайга кижизинге, ооң амыдыралыга чылыгны, чырыкты берип болур ажыктыын — шак мынчаар овор-хевир дүүштүрүлгезин чүгле Меңги Ооржак дег, кара чажындан, делегейни билип эгелээн баштайгы хүннеринден өггө өскөн, тайга амыдыралы, кадарчының ижи ханында сиңген кижиге тургузуп шыдаар. Дүне, хүндүс, чылдың дөрт эргилдезинде көшкүн амыдыралдыг, өртемчейден кылын ханалар-биле аңгылаттынмаан, ооң-биле тудуш чурттап олурар кижиден өске кижиге чөрүлдээ биле идегел деп билиишкиннерге деңнелге тургузуп, бо чүүлдү хандыр ожаары ховар.

Меңги Ооржактың шүлүктеринде чончу хөөннү, ооң ниити бижиир аяны, стили, чечен бодалды дамчыдар аргазы бир онзагай. Чижээлээрге, «ховугайның ховузунда», «өзү-баары сөгүлгүже», «коолаан Хемчиим кыйгызындан ханым хояур» дээн ышкаш каттыжыышкыннар чогаалдарга улусчу хөөннү күштелдирип, поэтиктиг шынарын бедидип турар. Чоннуң чечен дылын келир үениң шүлүкчүзү ижил өскени Чээк-Ойнуң суу-биле кады бодунда сиңирип алган.

Шүлүкчү М. Ооржактың чогаалдарында кижиниң улуг чуртунга, улус чонунга ынак сеткили ооң төрөөн чуртундан, төк кээп дүжүп, төрүттүнгөн черинден эгелээр деп идеяны дамчыдып турар. Шүлүкчүнүң патриотчу лирикага бижээн чогаалдарынга «Үстүү Чээк-ой», «Чывар удур чүткүвүшаан», «Хаяларымны аарай», «Бай-Талым» дээн ышкаш шүлүктери хамааржыр.

«Асфальтыга кагжап калган ээжектер
Ам-на харын хөлбең шыкче боду чайгаар
Аскымнай-дыр, «өөренген чаңын канчаар».

Мында авторнуң илередиксээн бодалы «кагжап калган» болгаш «аскымнай-дыр» деп сөстөрде кол сиңниккен. Ийи аңгы девискээрлерни чуруп тура, баштайгы одуругда чажыт муңгак бодалга удур чечен хөөннү тургузуп турар.

Төрээн черинге шүлүкчүнүн ынакшылындан пейзаж чуруурунун поэтиктиг аргалары онзагай аянын алган. «Бойдус — нациянын арнын хевирлээринге, ооң сайзыралын, төөгүзүн тургузарынга улуг черни ээлээр. Ында литературлуг чечен овор-хевирлернин арсеналы дазылданган» деп Г. Гачев санап турар. М. Ооржактын лириктиг маадыры-биле кады номчукчу тайганың чаагай эмзиг чыдын харамдыгып тынып, чараш чурумалын магадап, дамырак сугларның аялгаларынга таалаар. Шүлүкчүге кижжи бойдустан бир чарылбас кезик-чамдыы кылдыр хүлээп алдынар болгаш ханы эмоционалдыг кылдыр чуруттунган. «Сээң ырың кайыын уттур» деп чогаалдында автор бойдустан сеткилдернин ыдык чажыдын дамчыткан чараш өргээ кылдыр көргүскен — кол лириктиг маадыр «даглар ажыр, хемнер кежир» чорупкаш, дамырак сугдан эжиниң ырызын дыңнап, ногаан шыктан ооң изин танып олурар. Мында бойдустан овор-хевирлери уярал миннишкиннерин дамчыдарынга кол арга болуп, шүлүктүн лириктиг хөөнүн күштелдирген.

Бойдус — кижини хей-аът кирип чоруур кайгамчык күш, ол космиктиг энергияны салым-чаяанның эдилекчизи шүлүкчү бир онзагай хүлээп ап, кады чурттап чоруур. Ынчангаш хаялар Меңги Ооржакка шивит, чиңгис-биле угулзалаттынган чараш база ирейлернин мерген сөзүн куйларында сиңирген — өндүр.

«Шүлүүм сөзү

Чүдөн, ойдан — кайын-даа эвес — тиглериңден

Чүмү-биле эм чук болуп сыстып чору.

Чүү-даа канчаар,

Сүлде-сүзүүм — хаяларым, дыңнаңарам!

“Чүрээм сөөлгү согуу силерге чаңгыланыр». Дагестан чоннун улуг шүлүкчүзү Расул Гамзатовтун ооң чогаалдарының бир кол дөзү — төрээн чери, ава бойдузу деп чугаалааны ышкаш, М. Ооржак бо одуругларында төрээн чериниң бойдузу, «эңгеш дивес шорааннары»-биле сеткил-хөңнү кезээде тудуш чоруурун бижээн. Ынчангаш бо «Хаяларымны аар» деп шүлүүнде автор төрээн черинге хандыкшыл, ынакшылын илередирде, шораан, сын, хаяларның овор-хевирин шилип алганы база таварылга эвес. Улустун аас чогаалындан келген символиктиг уткалыг «эзир куштуң эзеңгизи» болган бо овор-хевир чончу оптимисчи үзелди, шүлүкчүнүн биче төрээн чурту Хемчик бажының ниити

даглыг бойдузунуң чурумалын, аныяк шүлүкчүнүң бурунгаар сорук, хей-аъдын бодунда сиңирген.

М. Ооржактың овор-хевирлериниң тода, чараш болурунга үстүндө демдеглээнивис ооң чончу дылы, чечен, сииреш сөзү улуг рольду ойнап турар. Шүлүкчүнүң дылдың уран аргаларын чедимчелиг ажыглаанын дараазында чижектер-биле бадыткап болур: «сарыг божа үерлээн хем», «чодур дыт», «хөкпек булут», «дежилген кудай» болгаш оон-даа өске. Шүлүкчүнүң эскериичел көрүжү, долгандыр турар делегейни хүлээп алыр аргаларының байлаа чаңгыс овор-хевирни аңгы-аңгы талазындан ажыдып, ол овор-хевир-биле хөй талалыг деңнээшкиннер кылып ажыглаанындан көстүп турар. Чижээлээрге, «хөвээ багай хураган», «шаралыг чаш хураган», «инчеекте хураган» дээн одуруг авторнуң чуруп турар чүүлүнүң, ында бердинген шынарның чечен, дээштит болурунга поэктиг күштү киирген.

Меңги Ооржак — амгы тыва шүлүк чогаалының чаа хевирлеринге бижип чоруурларның бирээзи, ооң ожук даштарында база верлибрлеринде амыдырал, арын-нүүр дугайында авторнуң түннээшकिनнери, дилээшकिनнери кирген. Ынчангаш аныяк шүлүкчүгө хамаарыштыр улусчу чечен чаңчылдарның идеялиг база уран аргаларындан сүүзүн ап, бодунуң шүлүкчү хөөнүн поэктиг бот-тускай дамчыдарының талазы-биле тыва литератураның бешки салгалының төлептиг шүлүкчүзү деп болурунуң барымдаазы бар.

ДОПЧУЗУ

<i>Черлиг-оол Куулар. Шораан (Тоожу).....</i>	<i>3</i>
---	----------

ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

<i>Аяна Ооржак. Чагаа.....</i>	<i>92</i>
<i>Биче-оол Доюндуп. Орукка (Новелла).....</i>	<i>94</i>
<i>Ульяна Монгуш. Ынакшылдың хеми.....</i>	<i>96</i>
<i>Алдын-оол Ондар. Дөө орандан... ..</i>	<i>101</i>
<i>Начын Монгуш. Ачамның чагаазы.....</i>	<i>103</i>

ПУБЛИЦИСТИКА

<i>Зоя Донгак. Төрээн черим — ава черим.....</i>	<i>106</i>
--	------------

ШҮЛҮКТЕР

<i>Моторк Тирчин. Шииткекчи.....</i>	<i>112</i>
<i>Айлаңмаа Хертек. Амыдырал делгеминде.....</i>	<i>112</i>
<i>Надежда Айыр. Дүвүреве.....</i>	<i>113</i>
<i>Чечекмаа Саая. Дылым чокта.....</i>	<i>114</i>
<i>Анзатпаа Монгуш. Алдын-Хавак.....</i>	<i>114</i>
<i>Аңгыр-оол Хертек. Алдын сөзүн үнелээли.....</i>	<i>115</i>
<i>Орлан Допул. Танывазым дайынчыга.....</i>	<i>116</i>
<i>Мадон Монгуш. Дуруяаның дунук үнү... ..</i>	<i>116</i>

Кызылдың № 9 школа-гимназиясында

“Саянның чаңгызы” деп чечен чогаал клубунуң кежигүннериниң шүлүктери

<i>Айсуу Маады. Челээш.....</i>	<i>117</i>
<i>Ай-кыс Тондук. Каът бажың кударалы... ..</i>	<i>117</i>
<i>Аялга Донгак. Угбам.....</i>	<i>118</i>
<i>Торгалыымны.....</i>	<i>118</i>
<i>Валентина Дөмүр-оол. Өөрүшкүвүс өргээзи.....</i>	<i>119</i>
<i>Светлана Шулуу-Маадыр. Доозукчунуң сөзү.....</i>	<i>119</i>
<i>Сөөлгү коңга.....</i>	<i>120</i>
<i>Алдын Чечек. Үрер хөгжүм.....</i>	<i>120</i>
<i>Чедип кел даан!.....</i>	<i>121</i>
<i>Диана Конгар. Ыракта эжимге.....</i>	<i>121</i>

	Акымның чырык адынга.....	122
<i>Эмма Ооржак.</i>	Часкы чечек.....	122
	Час.....	123
	Мыйгак-хараган.....	123
<i>Анна Ооржак.</i>	Дирилген даштар.....	124
	Сүтке чалбарыг.....	124
	Кайыын келдиң, ак чемим?... ..	125

КАТКЫ-БАЖЫ КАТКАН ЭВЕС

<i>Василий Монгуш.</i>	Танывазым улус келген.....	126
------------------------	----------------------------	-----

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ

<i>Тайгана Очур.</i>	М. Ооржактың шүлүктериниң поэтиктиг онзагайы.....	137
----------------------	--	-----

*№ 3 Солаан Базыр-оолдун портредин Тываның алдарлыг чурукчузу
Татьяна Ливертовская (1977ч.) композиторну көрүп орташ чураан.*

*Тоожунуң чурук шимелдезин ТР-ның алдарлыг башкызы, ТР-ның
ЧЭ кежигүну Юрий Некрасов кылган.*

*Өөредилге номунуң чедишпейн турары-биле хөй-хөй сургуулдарның,
башкыларның чагыын езугаар “Шораанны” сеткүүлге долзу-биле
парладывыс. — редакция.*

Литературно-художественное издание «Улуг-Хем»

На тувинском языке

Редакторы выпуска: *Ч. Куулар, Ш.Суван.*

Набор и верстка: *Н. Суван-оол.*

Художник: *М. Чооду*

Редакция журнала “Улуг-Хем”. 667000, г. Кызыл,
ул. Щетинкина-Кравченко, 57.

Формат 84x108¹/₁₆. Физ. печ. л. 9.

Тираж 2000 экз. Заказ № 1276.

